

Hadisin Türkçe İfade Ediliş Tarihine Genel Bir Bakış

MUSTAFA DEMİR

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Divinity, Türkiye
konevimustafademir@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8221-4461>

Öz

Türklerin İslam dinine girmelerinin sosyal, kültürel, bilimsel ve sanatsal tezahürleri olmuştur. Bu bağlamda hadis mefhumunun bütün alt unsurlarıyla Türkçe ifade edilip zamanla ayrı bir literatür sahasına dönüşmesi, ilmi olduğu kadar lugavî bir etkileşimin sonucudur. Son yıllarda ülkemizde yapılan hadis çalışmalarında edisyon kritik, içerik tahlili, tahrir vb. türü eski metin incelemelerinin artış kazandığı gözlemlenmektedir. Ancak neşredilen metinlerin tarihî ilim dili zaviyesinden ele alındığını söylemek oldukça güçtür. Bu makale, sözü edilen eksikliğe dikkat çekerek hadis mefhumunun Türk diliyle ifade ediliş sürecini ele almakta ve bilhassa Osmanlı Türkçesi Dönemine odaklanmaktadır. Başka bir deyişle, Hadis ilminin anlatım, çeviri, terim, kitâbiyât göstergelerinden hareketle Türkçe bir yazın alanı hâline gelme serüvenini ele almaktadır. Bu maksatla ilk önce Türkçenin gelişim seyri özetlenmekte; böylelikle hadisin Türkçe ifade ediliş tarihiyle eşzamanlı mukayeseler yapabilmenin önü açılmaktadır. Araştırma, bitiş sınırı olarak Cumhuriyet'in ilanını belirlemekte; şifahi aktarımları da kapsam dışı tutmaktadır. Makale hacmine bağlı kalınarak; hadisin Türkçe ifade ediliş tarihinin analizi, teorik okumalarla belirlenen ana hatlar üzerinden yapılmaya çalışılacaktır. Analiz örneklemine dâhil edilen farklı türden metinler sondajlama okumalara tâbi tutulacak; seçilen temsil gücü yüksek pasajlar nitel veri analizi yöntemiyle kısaca işlenecektir. İlk bulgulara göre; araştırmaya veri sağlayan toplam 7 metin türü ile karşılaşılacaktır. Ayrıca Türkçenin gelişim evreleri ve bilim dili olma yolunda attığı adımlar ile hadisin Türkçe bir ifade ve yazın alanına dönüşmesi olgusu arasında bazı paralellikler gözlemlenmektedir. Bu araştırma, Türkçe yazılmış eski hadis metinlerinin yayımlanmasının önemli olduğu kadar istifadeye sunulacak yeni çalışmaların artık tarihî ilim dili zaviyesinden de incelenmesi yönünde bir farkındalığa ulaşmaktadır. Ayrıca hazırlanacak metinlerin arşivlenmesi, erişime açılması ve taranması yoluyla hâlen güncelliğini koruyan saha içi bazı sorunlara çözüm bulunabileceği iddiasına sahiptir. Aynı şekilde kendi yazın tecrübemizi kadim dil zenginliğiyle harmanlamanın daha nitelikli çalışmalar üretmeye vesile olacağını savlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Türkçe, Hadis Edebiyatı, Yazı Dili, Tarihî İlim Dili.

An Overview on the History of Turkish Expression of Hadith

Abstract

The acceptance of Islam by Turks has social, cultural, scientific and artistic manifestations. In this context, the concept of hadith, with all its sub-elements, being expressed in Turkish and turning into a separate field of literature over time, is the result of an interaction related to linguistic as well as scientific. In recent years, it is observed that the number of old textual analyses such as edition criticism, content analysis, takhrîj etc. has increased in hadith studies in our country. However, it is very difficult to say that the published texts were discussed from the perspective of historical scientific language. This article draws attention to this deficiency and analyses the process of the expression of the concept of hadith in the Turkish language, focusing particularly on the Ottoman Turkish Period. In other words, it deals with the adventure of the science of Hadith to become a field of Turkish literary based on expression, translation, terminology and literature. For this purpose, the course of development of Turkish language is summarized, thus paving the way for making simultaneous comparisons with the history of the Turkish expression of hadith. The research determines the declaration of the Republic as the end point and excludes oral transmissions. Adhering to the article volume; the analysis of the history of the Turkish expression of hadith will be tried to be made through the main lines determined by theoretical readings. Different types of texts included in the analysis sample will be subjected to probing readings and selected passages with highly representative will be briefly processed by data analysis method. According to the preliminary findings, a total of 7 text types are encountered that provide data for the research. In addition, some parallels are observed between the developmental stages of Turkish and the steps it taken becoming a language of science and the phenomenon of the transformation of hadith into a field of Turkish expression and literature. This study reaches an awareness that the publication of old hadith texts written in Turkish is not only important, but also that new works that will be prepared should now be examined from the perspective of the historical scientific language. It also claims that solutions can be found to some field problems that are still up-to-date by archiving, accessing and scanning of the relevant texts. In addition, this research argues that blending our own literary experience with the richness of ancient language will lead to producing more qualified studies.

Keywords: Hadith, Turkish, Hadith Literature, Written Language, Historical Scientific Language.

Giriş

Tarihî metin neşirleri, literatür çalışmalarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Günümüze bir şekilde ulaşan eski metinlerin edisyon kritik, içerik veya dil tetkiklerine konu edilmesi yaygındır. Bu açıdan hadis araştırmalarının son yıllarda nispeten mesafe aldığı söylenebilir. Üstelik hadis tetkikleri özelinde mezkûr çalışmalara tahrîc türünü de eklemek mümkündür. Ancak hadis sahasında gün yüzüne çıkarılan metinlerin tarihî ilim dili zaviyesinden ele alındığını söylemek güç görünmektedir.

Bu makale, yukarıda temas edilen eksikliğe dikkat çekerek İslam'ın kabulünden itibaren bir bütün olarak hadis mefhumunun Türkçeye ifade ediliş serüvenine odaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle; ilk dinî metinlerin

Karahanlılarca yazılmaya başladığı yaklaşık bin yıllık kesitte hadis mefhumuna dayalı *Hadis* ilminin çeviri, terim, kitâbiyât, anlatım gibi göstergelerden hareketle Türkçe bir yazın alanına kavuşma sürecini ele almaktadır.

Hadisi çekirdek bir kavram olarak düşündüğümüzde bu kavramla ilgili bütün ayrıntıların Türkçeye 3 düzeyde ifade edilmesinden söz edilebilir:

1. Sözcük Düzeyi: Çeviri düzeyi diyebileceğimiz bu eşikte hadis metinleri, ilgili literatürde anadilden veyahut Arapça, Farsça gibi yabancı dillerden alıntı kelimelerle karşılanmaktadır. “النبي” sözcüğünün “yalvaç / nebî / peygâmbar” ihtimallerinden biriyle ifadesi gibi.¹

2. Terim Düzeyi: Özel anlamlı sözcüklerin karşılanma düzeyidir. Hadis ilminin kapsamına giren ıstılahlar ile muhaddis ve eser adları gibi terim değeri taşıyan alan içi muhtevanın karşılanma şeklidir. Bir rivayetin senedli şekilde kaydedildiği asıl kaynağı bildirmek terimine şu karşılıklar verilebilir: “hadîş keltür- / taḥrîc”.

3. Yorum Düzeyi: En geniş ifade alanıdır. Sözcük anlamı ve terim anlamı düzeylerinden bağımsız olarak hadis kavramının Türkçede sınırsız diyebileceğimiz gerekçe ve bağlamlarla ifade edilerek geniş dil malzemesinin kullanılması temeline dayanmaktadır. Hadisin yorumlanması, oryantalistik bir iddianın ele alınması gibi vesileler, Türkçenin ifade aracı olarak kullanılmasına yol açabilir.

Hadisin Türkçeye ifadesi incelenirken literatüre ait ilk eserler, daha hızlı şekilde gözden geçirilecek; eserlerin, metin türlerinin ve değini bağlamlarının artması vb. gerekçelerle 18. yüzyıl ilâ 20. yüzyılın başı arasına ağırlık verilecektir. Diğer deyişle, matbaaya geçişin yayıncılık imkânlarını arttırması dönüm noktası kabul edilecek ve bu süreç Cumhuriyet’in ilanına (1923) kadarki yaklaşık 2 asırlık kesitle sınırlandırılacaktır. Zaten incelenen bibliyografik çalışmalar da Türkçe hadis çalışmalarının ilgili yüzyıllardaki sayısal artışına işaret etmektedir.² Müstakil bir araştırmaya konu edilmesi isabetli bulunduğundan dolayı makale, Cumhuriyet’in bir asırlık serüveninin

¹ Esasen Rasûl-i Ekrem’in (sav) sözleri, mânâ rivayeti yoluyla Arapça içi değişime uğrayabilmiştir. Bu durum, bilhassa sahabe kuşağının içinde bulunduğu bölge, kültür, dil, dinî yaşantı ve anlayış farklılığı gibi etkenlerle ilişkilidir. Konunun örnekler eşliğinde anlatımı için bkz. Recep Emin Gül, *Cografya, Kültür ve Hadis Rivayeti -Sahabe Dönemi-*, 51-69.

Şu hâlde hadis metinlerinin sözcük düzeyindeki aktarımı şöylece gruplanabilir:

1. Dil içi aktarım: Yukarıda açıklandığı şekliyle Arapçadan Arapçaya aktarım,
2. Diller arası aktarım: Bilindiği kadarıyla H 4.-5. yüzyıldan itibaren Arapçadan Farsça ve Türkçe gibi dillere doğru tek yönlü gelişen bu aktarım biçimi zamanla diller arası, çok yönlü bir boyut kazanmıştır.

² Örneğin bk. Erol Özvar, “Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği,” 24-25, 40-41; Yunus Macit, *Osmanlı İmparatorluğu Gerileme Döneminde Hadis Çalışmaları (1699-1876)*, 37 vd.

tahliline girişmeyecektir.³ Keza yazıya geçirilmemiş şifahî aktarımları örnekleme açısından kapsamına alamamaktadır.

Alanımıza ait çalışmalarda Türkçe hadis literatürünün öncelikle rivayetlerin tespiti yönünden incelendiği bilinmektedir.⁴ Bu araştırmalar, her ne kadar tahrice ağırlık verseler de hadis metnlerinin Türkçe çevirilerini, daha ötesinde ise hadislerin içerdiği mânâ, mefhum veya muktezaların Türkçe özlü sözlere dönüşmüş hâllerini⁵ belirlemeleri yönüyle önemlidir. *Kutadgu Bilig* örneklemeden hareketle manzûm eserlerdeki metinlerarasılık ilişkilerinin incelendiği bir tebliğ sunumunda hadis metnlerinin tıpkı ayetler gibi yeni çalışmalara esas teşkil etmesinin her yönüyle incelenmeyi beklediğine değinilmiştir.⁶ Keza Hadis'in de dâhil olduğu dinî ilimlere ait ilim dilinin çoğunlukla Arapça olmasını yer yer kültürel boyutlara inip Arapça-Farsça-Türkçe düzleminde tartışmak suretiyle konunun araştırmaya değer olduğu vurgulanmıştır.⁷ Yukarıda çizilen çerçevede hadis kavramının olabildiğince tüm yönleriyle Türkçe ifade edilmesine odaklanan bu araştırma ise -bildiğimiz kadarıyla- kendi problematiğinde ilk çalışma konumundadır.⁸

Türkçe hadis literatürünün incelenmesine geçmeden önce 8. yüzyıla tarihlendirilip Türk dili hakkında en erken verileri sağlayan yazıtlar devrinden günümüze doğru bir serimleme yapılacaktır; bununla birlikte Türkiye Türkçesi lehçesinin bir önceki evresi olup Osmanlı Türkçesi adı verilen yazı dili üzerine daha fazla yoğunlaşılacaktır. Türkçenin gelişim tarihinin özetlenmesi, hem hadisin Türkçe ifade edilme tarihiyle eşzamanlı mukayeseler yapabilmek hem de ileride alana kazandırılacağı umulan tarihî ilim dili araştırmalarına teorik bir metin çerçevesi sunmak bakımından gerekli görülmüştür. Şu durumda makalenin odak noktası itibarıyla Türk dilinin diğer lisanlarla etkileşiminde 2 dönüm noktası mevcuttur:

1. Türklerin yaklaşık 10. asırdan itibaren İslam'a ve İslam medeniyet havzasına girmeleriyle yaşanan süreçte bir din ve bilim dili olarak Arapça ile karşılaşmaları. Bu karşılaşma, sünnetin ve onun yazılı kayıtları olan

³ Cumhuriyet dönemi ele alan araştırma makalemiz yayımlanmıştır. Bkz. Mustafa Demir, "Türkçe Hadis Bilim Dili: Literatür Değerlendirmesi," 41-80.

⁴ Örneğin bk. M. Cemal Sofuoğlu, "Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'teki İzleri," 127-180; Abdülkadir Palabıyık, "Hadis Açısından İlk Devir İslâmî Türk Edebiyatı Eserleri Üzerinde Bir İnceleme (Başlangıçtan XIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar),".

⁵ Recep Bilgin, "Kutadgu Bilig'de Hadis Motifleri," 21.

⁶ Mustafa Yüceer, "Metinlerarasılık Perspektifinde Anlam Değişimi: Hadislerin Şiirde İktibası," 2732-2733.

⁷ Mehmet Sait Toprak, "Ali b. Osman Siracüddin el-Üşî'nin Hadisçiliği ve Hadis Bilimindeki Yeri," 494-497.

⁸ Eski metinleri dinî terminoloji ve sözcük varlığı açısından inceleyen Türk Dili ve Edebiyatı araştırmaları buradaki yargımızın dışında kalmaktadır.

hadislerin Türkçeyle ifade edilmesini, zamanla da Türkçe bir literatürün ortaya çıkmasını beraberinde getirecektir.

2. Osmanlı Türkçesi özelinde 18 ilâ 19. yüzyıllarda Batı dünyasıyla kurulan yoğun temaslar sonucunda hususen Fransızca üzerinden başlayıp 2. Dünya Savaşı'ndan (1939-1945) itibaren ağırlığı İngilizceye kayan lugavî etkileşim. Batı dilleriyle kurulan etkileşimin izlerini de Hadis-Oryantalizm irtibatı üzerinden sürebiliriz.

Sınırları çizilen çerçevede bu araştırma; nazımdan nesire, klasiğin takibinden güncelin talebine ve modern zamanlara, yazmalardan matbu kitaplara ve dergi yazılarına, meslek içi türlerden oryantalizm eksenli metinlere uzanan bir düzlemde muhtelif desenler yakalama potansiyeline sahiptir. Ancak sıralanan bütün bu detayların makale hacminde ele alınmasının zorluğu ortadadır. Bu sebeple hadisin Türkçe ifade edilmiş tarihinin analizi, teorik okumalarla belirlenen ana hatlar üzerinden yapılmaya çalışılacaktır. Analiz örneklemine dâhil edilen farklı türden yazılı metinler sondajlama okumalara tâbi tutulacak; seçilen temsil gücü yüksek pasajlar nitel veri analizi yöntemiyle işlenecektir. Belirlenen metinlerin Arap harfleriyle yazılmaları dolayısıyla orijinal imla özelliklerinin yansıtılabilmesi için transliterasyon sistemi uygulanacaktır.

Hadis metinlerinin orijinal dilinin Arapça olması ve yine literatürün büyük oranda aynı dille yazılması karşısında Türkçe hadis yazınının neden bir araştırmaya konu edildiği hususu, muhtemel birtakım sorgulama veya izahları beraberinde getirmektedir. Biraz daha açmak gerekirse; Türkçenin bir edebiyat ve bilim dili olarak Arapça ve Farsça yanında düşüklüğünü, ifade bakımından yetersizliğini imleyen/savunan bazı kanaatler ileri sürülmüştür. -Anadolu Beylikleri Dönemi kısmen sayılmazsa- Türkçenin İslam'ı kabulde girilen kültür ve medeniyet havzasının gerektirdiği sözcük ve kavramları belirtmede yetersiz kalış; başka bir tabirle bilim, edebiyat, felsefe ve hatta yer yer devlet dili olarak geriye düşüş sebepleri,⁹ bu makalenin konusunu aşan ve amacı dışında kalan mühim hususlardır.

Şu kadarını söylemek gerekirse; temas edilen süreç, bütünüyle milliyetçi kaygılar ve anakronik beklentiler üzerinden yorumlanmamalıdır. Şöyle ki; eğitim sisteminin artık iyice kemikleştiği Osmanlı medreselerinden hareketle belirtmek gerekirse; ilgili kurumlarda Arapça öğretimine verilen ağırlığın mutlak surette bu dilin kendisinden kaynaklanmadığının altını

⁹ Genel durum tespiti için bkz. Doğan Aksan, *Türkçenin Sözcüklüğü: Türk Dilinin Sözcükbilimiyle İlgili Gözlemler, Saptamalar*, 157-158; İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi," 158-159; Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalem ve Yeni Lisan Hareketi*, 1-11.

çizmekte yarar vardır. Bilakis Arapça tercihinin; dört türlü varlık mertebesini oluşturan *aynî* (fizikî), *zihnî* ve *kitâbî varlık* türlerinden sonra gelen *lisânî/ibârevî varlık*ın esasen uzlaşımsal olup anadil değişse bile nesnenin özüne ilişkin imajın sabitliği gerçeğine dayandığı, buradan hareketle de Kur'an'ı ve daha özeldir *varlık*ı daha iyi anlayıp kavrama amacı taşıdığı söylenebilir. Üstelik Arapçanın çağlar boyu kazandığı yüksek İslam kültür dili olma hususiyet ve kabiliyetine rağmen medreselerin ders takrir dili Türkçe olmuştur.¹⁰ Öyle ki; medreselerde okutulan derslerin ve ulema tarafından kaleme alınan eserlerin genellikle Arapça olmasına, dahası 19. yüzyıla gelinceye değin ilgili müfredatlarda anadil dersi bulunmamasına rağmen mevcut eserlerle Türkçenin ilim dili niteliği kazanması hususunda takririn Türkçe yapılmasının işlevine dikkat çekilmiştir.¹¹ Daha ötesi *hakikat bilgisinin* ifadesi yolunda ilk devirlerin cılız düzeydeki Türkçe yazın tercihi, ilerleyen yüzyıllarda giderek artan bir Türkçe bilincine dönüşecektir. Modernleşme döneminde Batı dillerinden yapılan çevirilerin yönünün Arapça yerine doğrudan Türkçeye dönük oluşu da ağırlıklı muhatap kitlenin anadilinin hem ilim insanlarıncı hem devletçe gözetilmeye başladığını gösteren bir diğer argümandır. Şu hâlde Osmanlı medreselerinde dil bilimlerinin, nesnelere ait imaj ve hakikate ulaşmada birer alet ilmi gözüyle sınıflandırılarak okutulduğu tespiti¹² gayet yerindedir. Tıpkı medrese gibi Batı'nın üniversite geleneğinin temelinde de bir yönüyle dinî olana erişme ve onu anlamaya çalışma gayesinin bulunduğu¹³ hesaba katılırsa; "Neden öncelikle Arapça ve/veya Latince-Yunanca-İbranice dil öğretimi?" sorusunun cevabı biraz daha açıklığa kavuşacaktır.

Kaldı ki buraya kadar sözü edilen lugavî etkileşim süreçleri bütünüyle Türkçe aleyhine gelişmemiştir. Bu bağlamda sözgelimi Türkçenin Balkan dilleri ve Arapça başta olmak üzere çeşitli dünya dillerine çok sayıda kelime verdiğine,¹⁴ Osmanlı Türkçesinin karma bir dil hususiyeti kazandığına¹⁵ değinilebilir. Yine sözcük alışverişlerini ve bilhassa Türkçenin diğer dillere kaynaklığını gözlemlene imkânı sunup çeşitli araştırmalar yoluyla bir

¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 40; Yahya Akyüz, *Türk Eğitimi Tarihi: M.Ö. 1000 - M.S. 2015*, 62, 70.

¹¹ Dahası takrir dili Türkçe iken o kadar çok Arapça eser yazılması da kayda değerdir. Bk. Muhammed Masum Şenburç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Türkçe Telif Edilmiş Hadis Usûlü Eserleri," 89.

¹² Fazlıoğlu, "Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri," 152-156, 158, 176-182.

¹³ Murat Çelik, *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri (1450-1600)*, 430.

¹⁴ Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, 146-154; Bedrettin Aytaç, *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler*, 9, 15-22, 141 vd.

Aytaç'ın çalışması vesilesiyle Mısır coğrafyasında Memlûkler dönemi (1250-1517) itibarıyla Kıpçak Türkçesinin; geçen yüzyılın ortalarına gelinceye kadar ise Batı Türkçesinin telif ve yayın hayatındaki canlılığına temas edilebilir.

¹⁵ İngilizcenin karma bir dil oluşu üzerinden krş. Walter Porzig, *Dil Denen Mucize: Dil Biliminin Araştırma Konuları, Yöntemleri ve Ulaştığı Sonuçlar*, 192-196.

sözcüğün bilinen köken dilinin değişebileceğini öngörmesi¹⁶ bakımından etimolojik araştırmaların önemine dikkat çekilebilir.

Makale, Türkçe hadis edebiyatına zemin hazırlaması maksadıyla öncelikle Türk dilinin tarihî serüveninin ve bir bilim dili olma yolunda elde ettiği kazanımların takibiyle devam edecektir.¹⁷

1. Tarihî Serüven: Eski ve Orta Türkçe Dönemleri

Türkiye Türkçesi, Ural-Altay dil grubu altında tasnif edilen Türk dilinin Batı/Güney-Batı grubu lehçeleri arasında gösterilmektedir. Oğuzların 11. yüzyıl ortalarından itibaren Anadolu'ya yerleşmelerinin ardından takriben 13. yüzyıldan 15. yüzyılın ortasına kadarki devrede teşekkül eden Eski Anadolu Türkçesi, zamanla Osmanlı Türkçesi diye bilinen yazı diline dönüşecektir. 20. yüzyıl başlarına değin giderek artan bazı yabancı öge ve kurallarla halk dilinden ayrılarak "yüksek zümre dili" hususiyeti kazanan ve bugün artık Türkiye Türkçesi ismine sahip olan lehçe; esasen İstanbul ağzına ait ses, biçim ve dizim özelliklerine dayalı bir ortak dildir.¹⁸

Türk dilinin bilinen en eski yazılı metinleri, 8. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Köktürk (Orhon) abideleri ile onların çağdaşı olduğu değerlendirilen Yenisey yazıtlarıdır.¹⁹ Genel dilbilim²⁰ ve bilhassa Türk dili ve tarihi açısından son derece kıymetli²¹ sayılan bu kitabeler, günümüze aktardıkları filolojik ve leksikolojik malzeme ile Türkçenin aslında yazıtlardaki seviyesine gelinceye kadar binlerce yıldır işlendiğini ilmi açıdan ortaya koymaktadır.²²

Takriben 8. yüzyıl ortalarında kent yaşamına ve yerleşik hayata geçiş başlarken yeni bir uygarlığın ve farklı kültürlerle irtibatın temellerinin atıldığı Uygurlar dönemi açısından Türk dili; kelime türetme, somut ve soyut kavramları ifade etme yönüyle kitabeler devresine kıyasla gelişimini sürdürmüştür. Dahası devlet veya halk nezdinde kabul gören Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık vb. dinler etrafında zengin bir yazı dili ve edebî

¹⁶ Bkz. Hasan Eren, *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*, xxxiv, xxxviii-xlvi, 597 vd.

¹⁷ Türk dilinin bu makede değinilecek dönemlerinin adlandırılmasında ve yüzyıl aralığı olarak belirlenmesinde farklılıklar vardır. Türk dilinin 8. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadarki serüveni için bk. Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, 164-618; Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 79-476.

¹⁸ Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, 155; Fazlıoğlu, "Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri," 157-162.

¹⁹ *Orhon Yazıtları (Tıpkıbasım)*, 1; Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, 88; Igor Valentinoviç Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları - Metinler ve İncelemeler*, 11, 19.

²⁰ Porzig, *Dil Denen Mucize*, 250 vd.

²¹ Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları*, 11-12, 16, 26; Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, 25, 553-556.

²² Geniş bilgi için bkz. Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, 35-49; Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, 88-106; Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)," 10.

literatür oluşturulmuş; bu süreçte ilgili dinlere ait yabancı kavramların Türkçe karşılıklarının türetilmesine veya en azından Türkçe çevirisi ile birlikte kullanılmasına çaba gösterilmiştir.²³

“Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi”, önceki dönemlerden devraldığı dil mirasını kelime türetme, biçimsel iyileştirme ve ifade kabiliyeti bakımından geliştirmeyi sürdürür. Ayrıca Türklerin resmen İslam’a girip 10. yüzyıldan itibaren ilk İslamî Türkçe metinleri ürettikleri lehçeyi karşılaması bakımından da ayrı bir değer taşır. Büyük bir anadili bilinciyle Türkçenin Arapçadan geri kalmaz lugavî gücünü gösterme amacı taşıyan *Divānu Lugāti’t-Türk* (1072-1077 arası); bu dilin bilinen ilk sözlüğü ve bir Türkiyat ansiklopedisi olması kadar tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri için hâlen en mühim ana kaynak mesabesindedir.²⁴ Muhtevasında hadis çevirilerine de yer veren *Kutadgu Bilig* (1069), keza İslamî terminolojinin kısmen Türkçe ile karşılandığını belgeleyen *Qur’ân Tercümesi* gibi öncü metinler; aynı zamanda Türk dilindeki yeni sözcük türetim ve geçişlerine, yani dilin gelişimine tanıklık etmektedir. Uygurların benimsediği dinler vesilesiyle türetilmiş bazı sözcüklerin, İslam’ın kabulünden sonra yer yer kullanımdan düşmesine mukabil bazı İslamî terimlerin günümüzdeki Arapça/Farsça kullanımları yerine o devirde tekli/öbek çevirilerle şöylece karşılandığı görülmektedir:

“adağın kıl- / iğâmetu’s-şalât”, “arığ / tayyib; Subhân; muğaddes”, “Tağrı fermânının çıkkan / fâsık”, “Tağrıka yangan / munîb”.²⁵

Hakaniye Türkçesi Dönemi’nin başlarında yazılan metinlerde yabancı sözcük oranı oldukça düşükse de bu oran zamanla artış kazanacaktır. Her hâlükârda sözü edilen yazın faaliyetlerinin, ileriki çağlarda gelişecek klasik edebî Türkçeyi beslediği muhakkaktır.²⁶ Türkçenin buraya kadar serimlenen kesiti, “Eski Türkçe Dönemi”ne denk gelmektedir.

“Orta Türkçe”nin alt dönemlerinden “Eski Anadolu Türkçesi”, takriben 13. yüzyıldan 15. yüzyıl ortalarına kadarki devrede Kur’an tercümeleri, peygamber kıssaları, menâkıbnâmeler, nasihatnâmeler, tıp ve baytarlık kitapları, manzûm/mensûr türden dinî, edebî, tasavvufî çeviri/telif eserlerle iyice işlenerek Eski Türkçe ile Osmanlı Türkçesi arasında adeta bir köprü görevi görmüştür. Yine bu dönemde Eski Türkçeden gelme çok sayıda sözcük, arkaik şekilleri veya yeni biçimleriyle yaşamakta; ayrıca bazı yeni ek

²³ Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, 107-115; Mustafa Özkan, “Tarihî Perspektiften Bilim Dili Olarak Türkçe,” 143-146. Ayrıca bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü (İslam Medeniyetinde Tercüme ve Tesirleri)*, 15-21.

²⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Divānu Lugāti’t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, xvii-xx (Giriş), 2.

²⁵ Karahanlı Türkçesinde İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin) Tıpkıbasım, 201, 221-222, 652.

²⁶ A. Dilâçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 51-52, 69-70; Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, 115-126, 137; Özkan, “Bilim Dili Olarak Türkçe,” 145-149.

ve şekillere rastlanmaktadır. Tıp alanında ilk örnekleri 13 ile 14. asırlarda verilen *Edviye-i Müfred*e (792/1389-90) gibi din dışı metinlerde yabancı kelime oranı nispeten azdır.²⁷ Üstelik günümüzde Arapça asıllı kullanımları yerleşmiş “beytullâh” [Tañrı evi], “haber” [sorağ], “hikmet” [dürüst söz], “müşrik” [Tañrıya iki diyen], “tavâf” [degrinmek] gibi dinî kavramların Türkçe çevirileri bulunabilmektedir. Bilhassa Anadolu Beyliklerinin hâkimiyeti altında anadille yazım bilincinin boy verip Türkçenin zamanla Balkanlara geçeceği bu devreyi; dile kattığı anlatım gücü ve rahatlığı dolayısıyla “Yûnus Emre”²⁸ (ö. 720/1320?) adıyla anmak uygun olacaktır.²⁹

Yaklaşık 15. yüzyıl sonlarından başlatılabilecek “Osmanlıca (Yeni Türkçe) Dönemi”; Arapça ve Farsçadan bazı gramer kurallarıyla anlatım biçimlerinin alındığı, vücut organları gibi temel sözcükler unsurları için bile anadille gittikçe artan miktarda ödünçlemelerin yapıldığı bir kesit olmuştur. Öyle ki; Süleyman Çelebi’nin (ö. 825/1422) *Mevlid*’inde (812/1409) 1/4 civarındaki yabancı kökenli sözcük oranı, 16-17. yüzyılın ünlü bazı divan şairlerinde yarıyı aşmakta, hatta bu seyir Tanzimat Dönemi’nin dilde sadeleşme taraftarı yenilikçi kalemlerinde bile sürmektedir. Yine aynı kesitte, resmî yazışmaları da kapsayacak şekilde konuşma dilinden giderek uzaklaşan bir nesir diline; nazımda ise halk ve tekke şiirine karşılık yabancı öğelerin daha fazla ağırlık kazandığı divan şiiri tarzına geçiş süreci başlamıştır.³⁰

Osmanlı Türkçesi Dönemi bağlamında *kuvvet-i şî’riyye*, yani şiir yazabilme gücü pek çok Osmanlı padişahının tıpkı saltanat gibi nesiller boyu tevarüs ettiği ortak bir haslet³¹ şeklinde görülebilmektedir. Bu ya(t)kınıktan da olsa gerek; sultanlarla idarecilerin ilmiye mensuplarını himaye etmeleri (patronaj) dil, edebiyat ve bilimin gelişmesine katkı sağlamıştır. Hemen birkaç asır sonrasında Türkçe yazmanın cılız bir tercih meselesi olmaktan çıkıp anadili bilincine evrileceği³² bu kesitten günümüze ulaşan öncü metinler arasında Batı Türkçesinin *Muyessiretu’l-‘Ulûm* (937/1530-31) adlı ilk dilbilgisi kitabı zikre değerdir ki; eserin telif gerekçesi şöyle açıklanmaktadır:

²⁷ Geredeli İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfred*e (Metin - Sözlük), 9 (Giriş).

²⁸ Selçuklular Devleti (1040-1308) yerini artık Anadolu Beyliklerine bırakırken şiir dilinde de Farsçadan Türkçeye geçişin Mevlânâ-Yûnus Emre mukayesesini üzerinden anlatımı için bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, 84.

²⁹ Aksan, *Türkçenin Sözcük Varlığı*, 126-131, 138; Özkan, “Bilim Dili Olarak Türkçe,” 149-157.

³⁰ Aksan, *Türkçenin Sözcük Varlığı*, 138-141.

³¹ Ta’likizâde Mehmed Şubhî’nin (ö. 1014-15/1606?) *kuvvet-i şî’riyye* nitelemesi ve yorumu için bkz. İhsan Fazlıoğlu, *Akallı Türk Makul Tarih: İnsan - Tarih Yazıları*, 37-41.

³² Fazlıoğlu, “Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri,” 184. Krş. Kırımsoy Kucur, “Bilim Dili ve Oluşumu (Almanca ve Türkçe Özelinde),” (yüksek lisans tezi), 60.

... Anuñ için Türkî luğatde yazıldı ki bu dil ehline fâyide eyleye; sâyir luğatleri dañı buña kıyâs eyleyüp anlara dañı ‘âlim ola... Zîrâ her tâyife kendü luğati kâ’idesin tîz añlar, ...³³

Yine sözü edilen kesitte Şark’tan yapılan çevirilerin türü ve derinliği açısından epey bir ilerleme yakalanmışsa da şerhçilik ve haşiyecilik faaliyetlerine ağırlık verilmesi dolayısıyla Arap ve Fars Edebiyatına ait şaheserlerin, kurucu vasıflı ilmî ve felsefî yapıtların anadile kazandırılmasına yeterince girişilememiştir. Garp’tan çevirilerin başlaması, yaygın kanaatin aksine Tanzimat’tan daha eskilere gidip uygulamalı ve teknik bilimleri kapsayan bir mahiyete sahiptir. Asıl ilginç ise her iki havzadan yapılan tercümeler birbirini engellememiş; bilakis birbirinin yolunu açmıştır.³⁴

2. Türkçe Bilim Diline Doğru: Yakın Dönemde Türkçe

Batı Türkçesinin seyri bakımından 18. yüzyıl; kimi şair ve edipler arasında yerleşme temayüllerinin görülmesi,³⁵ yüzyılın son çeyreğinden itibaren harp okullarında anadille öğrenime geçilmesi, Avrupa’da Türkçe öğrenim ve yazın faaliyetlerinin görece revaç bulması gibi gelişmelerin yaşandığı dönüm noktalarından biridir. Tımar ve devşirme usullerinin bozulmaya yüz tutması neticesinde Türk unsurunun devlet yönetiminde daha fazla ön plana çıkmasının, sanatsal ve kültürel zevkle birlikte elbette ki dil ve edebiyata “daha sade bir Türkçe” ile yansımaları olmuştur.³⁶ Gecikmeli de olsa Lâle Devri’nde (1718-1730) başlayan matbaa kullanımı hem bilgiyi geniş kitlelere yayması hem de Türkçeye bilim dili olma yolunda teknik altyapı sağlaması yönüyle gayet değerlidir. Önceleri *Vânkûlû Luğatı*’nın (1141/1729) basımıyla dar çerçevede başlayan bu yolculuk; *Risâle-i Birgivi* (1218/1803) gibi dinî kitapların yayımı, *Takvîm-i Vekâyî*’ (1247/1831) isimli resmî, *Tercümân-ı Ahvâl* (1277/1860) ve *Tercümân-ı Haqîkat* (1295/1878) gibi hususî Türkçe gazeteler ve en nihayetinde ticarî amaçlı kitap basımına izin verilmesi gibi adımlarla istikrar kazanmıştır.³⁷

Daha önceleri büyük ölçüde yerel konuşma dillerine hapsolan Batı kökenli bazı sözcükler, matbaanın ivme kazandığı tercüme hareketliliğinin Avrupa’ya duyulan hayranlıkla birleşmesiyle beraber yazı dilimize kolayca girmiş ve kısa sürede geniş kitlelere ulaşma fırsatı bulmuştur. Yine bu bağlamda Batı’dan alınan yeni edebî türlerin yabancı kelime girişini hızlandırdığı hatırlanabilir. Temas edilen geçişliliğin bilhassa

³³ Bergamalı Kadri, *Müessiretü’l-Ulûm (Giriş-Metin-Sözlük-Terimler Dizini-Tıpkıbasım)*, vii-ix (Giriş), 5-6.

³⁴ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 231-242; M. Tayyib Okıç, “Hadîste Tercüman,” 35.

³⁵ Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi*, 10-11.

³⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 80-82.

³⁷ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 14-22; Okıç, “Hadîste Tercüman,” 36-39; Karal, “Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu,” 42-56, 95; Kırımsoy Kucur, “Bilim Dili ve Oluşumu,” 55-56.

Fransızca ile başlayıp 2. Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizceye kayacak seyirdeki izleri, örneğin ilk Türkçe romanların yazıldığı 1870'lerden itibaren edebî eserler üzerinden maalesef rahatlıkla sürülebilmektedir.³⁸ Şu hâlde matbaaya geçişin -bilhassa romanlar ve gazete makaleleri aracılığıyla- Avrupa tarihi açısından bilgiyi ve fikirleri Latince bilenlerin tekelinden çıkartıp halka ulaştırmak, yeni kavramlar oluşturmak, uluslara anadil bilinci kazandırmak gibi mühim tezahürleri,³⁹ benzer şekilde Osmanlı coğrafyasında da bir süreç dâhilinde görülmüştür denilebilir.

İçine aldığı modernleşme hareketleri, yoğun hadiseler ve kurumsal atılımlarla "imparatorluğun en uzun yüzyılı" diye adlandırılmaya müsait olup⁴⁰ 18. yüzyıl sonlarından Cumhuriyet'in ilanına uzanan yaklaşık 1,5 asırlık kesitin öncelikle şu alt başlıklar üzerinden özetlenmesi uygun görünmektedir:

1. Türkçe sözlükler, 2. Türkçe dilbilgisi kitapları, 3. Türkoloji çalışmaları, 4. Tamamlayıcı notlar.

1. Mütercim Âsım Efendi'nin (1755-1819) dilimize yaygın bilinen şekliyle *Ķāmūs Tercümesi* (1230-1233/1815-1817) diye kazandırdığı çalışma, yazımından günümüze değin elde ettiği referans değerine ilaveten Arapça kelime ve kavramların Türkçe karşılıklarını bulmadaki titizliği, zengin Türkçe sözcüklüğü, muhtelif halk tabakalarının ve ilim erbabının dillerine vukûfiyeti gibi özellikleriyle anılmaya değerdir. Sözlükte geçen "taşra Türkîsi, Türkî-i kadîm, 'avâmm-ı Türkî, Anadolu'da, bizim diyârlarda, yerleşikler, göçer Türkmenler, İstanbul zarîfleri" gibi ifadeler halk katmanlarına inildiğini; "ışılâhımızda, ışılâh-ı 'avâm, ışılâh-ı 'urafâ, ışılâh-ı etîbbâ, ışılâh-ı 'arûziyyîn, ışılâh-ı nuhât" vb. kayıtlar ise ilim erbabına ulaşıldığını gösterir. Aslında bütün bu ifadeler, Âsım Efendi'nin Kaşgarlı Maḥmūd'un (ö. 482-83/1090'dan sonra) ardından dil malzemesini insandan devşiren ikinci kalem olduğu tespitini⁴¹ somutlaştırmaktadır.

Kullanım kolaylığı ve satın alma gücü bakımından sözlükleri daha ulaşılır kıldığı gibi adıyla da devletin o zaman güttüğü siyaseti çağrıştıran *Munteḥabât-ı Luğât-i 'Osmâniyye* (1269/1852-53)⁴² gibi çalışmalar bir tarafa; Türk diline ve Türkçe sözlük yazımına getirdiği fikrî derinlik ile uzun mesailer neticesinde topladığı canlı dil malzemesini *Ķāmūs-i Türkî*'de

³⁸ Fatin Sezgin, *Türkçede Batı Kaynaklı Kelimelerin Yoğunluğu: Yabancılaşan Türkçe*, 9-10, 16-17, 40. Araştırma bulguları, 1870'lerden 1999'a kadarki kesitte 82 romancının 562 eserine dayanmaktadır.

³⁹ Ahmet Melih Karauğuz, *Profilinde Stalk İzi Var - Yeni Medya Yazıları*, 153-154.

⁴⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 35-37.

⁴¹ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît - Kâmûsü'l-Muhît Tercümesi*, 9-11 (Giriş).

⁴² Karal, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu," 56; James W. Redhouse, *Müntahabât-ı Luğât-i Osmâniyye*, 7.

(1317/1900) ustaca birleştirmek suretiyle “kutubhâne-i millîmizi tezyîn iden”⁴³ Şemseddin Sâmî (1850-1904) ismini unutmamak gerekir. Bu dönemde hazırlanan sözlüklere “Edebiyyât-ı Türkiyyeyi bir fen olmak haysiyyetiyle” inceleyip kısmen dil zevki bahsine de eğilen Türkçe bir belâgat terimleri sözlüğü hüviyetindeki *İşlâhât-ı Edebiyye* (1307/1890)⁴⁴ ile dilde yanlış kullanılan yaklaşık 1500 sözcüğü derleyen *Defter-i Ğalaţât* (1324/1906)⁴⁵ örnek verilebilir.

2. Tanzimat Fermanı’nın ilanından (1839) 2. Meşrutiyet’e (1908) uzanan kesitte artış gösterdiği belirlenen Türkçe dilbilgisi kitabı yazım faaliyetlerinin şekillenmesinde Ahmed Cevdet Paşa’nın (1823-1895) *Kavâ'id-i 'Osmâniyye*’sinin (1267/1851) öncülüğü bulunmaktadır.⁴⁶ Bu eserin devamı ve tamamlayıcısı mesabesindeki *Belâgat-ı 'Osmâniyye* (1298/1880); dilbilgisi temelleri üstüne fasîh ve belîğ konuşabilmek için gerekli donanımı temin maksadıyla yazılmıştır. Eser, geleneksel çizgide ve misalleri Türkçe ilk tam belâgat kitaplarından biridir.⁴⁷ Önceki ediplerin aksine son devre mensup yazarların, söz sanatlarını belâgatin epey önüne geçirip doğası gereği açıklık ve sadelik isteyen ilim, fen ve resmî yazışma dillerini ağıdalı ve zevksiz bir nesir hâline getirmelerinden dolayı Türkçenin gerilediği yönünde hata örneklerine dayalı tespitleri⁴⁸ bile Cevdet Paşa’yı başlığımızın seyri bakımından mühim bir konuma taşımaktadır. Medreseli kimliğine rağmen onun Türkçe nesir dili özelindeki tespit ve farkındalıkları, çevirisini tamamladığı *Mukaddime* (779/1377’den sonra) ile de kısmen bağlantılı olabilir. Nitekim İbn Haldûn (732-808/1332-1406), ‘*ucmelik* (anadile yabancılik) sebebiyle nazım ve nesir dili özelliklerinin birbirine usulsüzce karıştırıldığını, Arapça nesir dilinde Büveyhîler’den (319-454/932-1062) itibaren başlayan bozulmanın kendi devrine kadar sürdüğünü söylemektedir.⁴⁹

Aynı dönemde yazılan gramer kitaplarına, “Osmanlı dilini İstanbul ile Anadolu ve Rumeli’de söylenen Türkçe” olarak gören *‘İlm-i Şarf-ı Türkî*

⁴³ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, cîm- tı.

⁴⁴ Muallim Naci, *İstîlâhât-ı Edebiyye*, 7-8 (Sunuş), 11, 137-156.

⁴⁵ Ali Seydi, *Defter-i Galatât - Dil Yanlış Sözcükler Defteri*, 26.

⁴⁶ Ahmet Cevdet Paşa’nın *Dil Bilgisi (Kavâ'id) Kitapları (İnceleme - Metinler - Terimler Dizini - Tıpkıbasımlar)*, 43-44 (Giriş). *Kavâ'id-i 'Osmâniyye*’deki yoğun muhteva esas alınarak farklı eğitim kademelerinde okutulan *Medhal-i Kavâ'id* (1268/1852), *Kavâ'id-i Türkiyye* (1288/1871), *Tertib-i Cedid Kavâ'id-i 'Osmâniyye* (1303/1885) isimli Türkçe ders kitapları yayımlanmış olup (bkz. 57-64) hepsi yine Cevdet’e aittir.

⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa’nın *Dil Bilgisi Kitapları*, 147; Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, vii (Ön Söz), 1-2.

⁴⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, 5, 16-17.

⁴⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1011-1012, 1030-1031, 1050-1052. Ayrıca bkz. Karal, “Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu,” 58-59. İbn Haldûn hakkında bazı noktalara dikkatimi çeken değerli mesai arkadaşım Duran Ekizer’e teşekkür ediyorum.

(1293/1876)⁵⁰ örnek verilebilir. Orta dereceli okullar için hazırlanan *Ḳavā'id-i Lisān-ı Türkî*'de (1306/1889) Osmanlı Türkçesinin "vâsi' bir zebân-ı şîrîn-beyân" olduğu düşünülmektedir.⁵¹ Anadili öğreniminin çocukluk çağından itibaren diğer dillere kıyasla daha mühim ve öncelikli olduğunu savunan satırlarla başlayan *Nev-Uşûl Şarf-ı Türkî* (1308/1890-91),⁵² adı ve sade Türkçesi ile dikkat çeken *Mükemmel 'Osmânî Şarfı* (1310/1892),⁵³ Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi bağlantılı göçmenlerden de istifadeyle Doğu Türkçesi ile karşılaştırmalar yapan *Üss-i Lisān-ı Türkî* (1313/1895)⁵⁴ dikkat çeken diğer gramer kitaplarıdır.

Farklı mesleklerle mensup müellifler tarafından bilhassa ilk örnekleri öğretim materyali hazırlama maksadı taşıyan bu çalışmaların adlandırılışında *Osmânî* yerine yıllar geçtikçe *Türkî* kaydı ağırlık kazanmıştır. Ancak örneklendirilen bu kitapların adları gibi fihristlerindeki konu başlıkları da büyük ölçüde Farsça tamlama kurallarıyla oluşturulmuş, muhtevaları Arapça *ḳavā'id* kültürüne göre yapılandırılmıştır. Bilimsel ve filolojik kaygıların zamanla ağırlık kazanacağı bu yazım sürecinde Hüseyin Câhid'in (Yalçın) (1875-1954) *Türkçe Şarf ve Nahiv'i* (1908-1910), Fransız gramerini örnek alması bakımından bir çığırdır.⁵⁵

3. Türk dil, kültür ve tarihinin çeşitli Avrupa üniversitelerinde oryantalizm çatısı altında yürütülen bilimsel faaliyetlerden biri olarak Türkoloji kürsüsü adıyla incelemeye alınmasının geçmişi 18. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Yine aynı yüzyıldan itibaren runik Türk kitabelerini keşif ve okuma faaliyetleri; 19. yüzyılda Wilhelm Radloff (1837-1918), Vilhelm Thomsen (1842-1927) gibi çok sayıda uzmanın bilimsel katkılarıyla kayda değer bir literatür üretmeye başlamış olup ilgili araştırmalar yerli ve yabancı isimler tarafından hâlen sürdürülmektedir.⁵⁶

Yukarıda çeşitli vesilelerle sözlük ve dilbilgisi kitapları ile bazı bilimsel faaliyetlerine değindiğimiz isimlerin bu makale için incelenen eserleri, Batı'daki Türkiyat araştırmalarına dair yayın ve bulguların ülkemizde bir kesim tarafından neredeyse eşzamanlı takip edildiğini, anadilin köken ve tasnifine ilgi duyulduğunu göstermektedir.⁵⁷ Bu bağlamda sözlük ve dilbilgisi

⁵⁰ Süleyman Hüsnü Paşa, *İlm-i Sarf-ı Türkî (Türkçe Yapı Bilgisi)*, vii (Sunuş), 3. 1838-1892 yılları arasında yaşayan müellif, askerî okul müfredatları ile bu kurumların dil ve tarih kitaplarının hazırlanmasına büyük katkılar vermiştir.

⁵¹ Tâhir Ken'ân, *Ḳavâid-i Lisān-ı Türkî*, 8.

⁵² Şemseddin Sami ve Nev-Uşûl Sarf-ı Türkî, 50.

⁵³ Manastırlı Mehmet Rifat, *Mükemmel Osmanlı Sarfı*.

⁵⁴ Mehmed Sâdık, *Üss-i Lisān-ı Türkî*, 23.

⁵⁵ Ahmet Cevdet Paşa'nın *Dil Bilgisi Kitapları*, 44 (İnceleme); *Nev-Uşûl Sarf-ı Türkî*, 8 (Ön Söz).

⁵⁶ Bkz. *Orhon Yazıtları*, 1-7; Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, xviii-xxiii, lxx-lxxix (Giriş); Şirin, *Eski Türk Yazıtları*, 17-18, 28, 31-47; Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları*, 9-11.

⁵⁷ Ayrıca bkz. Karal, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu," 66-70, 74 vd.

çalışmalarının yanı sıra giriştiği edebî tartışmalarla anadilimizi *Türkçe* diye adlandırması, filoloji ve leksikolojiye bakışı, imlada ilk kez noktalama işaretlerini kullanması gibi hususiyetleri ile Şemseddin Sâmî'nin⁵⁸ ömrünün son birkaç yılına sığdırdığı eserlerinden *Kutadgu Bilig* (1902) ile *Orhun Âbideleri* (1903),⁵⁹ "millî hissiñ inkişâfına"⁶⁰ tanıklık eden öncü metinler arasındadır.

4. Avrupa'ya talebe gönderilmesi,⁶¹ resmî yazışmalarla yazı dilinde sadeleşmeye gidilmesi gibi gelişmeler,⁶² neticesi itibarıyla Türkçenin 19. yüzyılda bilim dili vasfı kazanma yolunda attığı ön adımlar arasında gösterilebilir. 18. asır sonlarında teknik ve askerî ihtiyaçları karşılama maksatlı okulların açılmasıyla başlayıp zamanla ilköğretimi zorunlu kılan (1824) ve çeşitli seviyelerdeki kurumlarla ağını genişleten mektepleşme süreci; Türkçenin zorunlu dil olarak okutulması, uyarlama/telif çok sayıda ders kitabı hazırlanması, böylelikle de yazı dilinin giderek işlenmesi gibi mühim sonuçlar doğurmuştur.⁶³

Diplomatik ağırlığıyla ön plana çıkan ve hummalı çeviri faaliyetlerinin merkezi olan Bâbîâlî Tercüme Odası (1821), 19. asır Osmanlı siyaset, bilim ve fikir hayatına derin izler bırakmıştır. Meslekleri gereği dilbilgisi alanında uzman olmaları beklenen söz konusu kalem üyelerinin resmî yazışma dili ile gazete/dergi yayıncılığı faaliyetlerine eğilerek pürüzsüz bir nesir anlayışı ortaya koyma, sözlükler ve karşılaştırmalı gramer çalışmaları hazırlama, Türkoloji ve Türklük şuuru üzerine yoğunlaşma, telgraf dilini Türkçeye uyarlama, roman, hikâye ve tiyatro türünde eserler verme, çeşitli bilim dallarında telif/çeviri yayınlar yapma vb. mühim hizmetleri olmuştur.⁶⁴

İlk resmî akademik kurul Encümen-i Dâniş (1851) ve ilk özel bilim kurumu Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmâniyye (1861) de Türkçenin ifade kabiliyeti ve literatür bakımından ilerleyişinde belli yararlılıklar sağlamıştır.⁶⁵ Somutlaştırmak gerekirse; Encümen-i Dâniş üyesi Ahmed Cevdet, kurulun ilk yayını olup yukarıda değinilen *Qavâ'id-i 'Osmâniyye'*nin

⁵⁸ Faruk Kadri Timurtaş, "Şemseddin Sâmî ve Kâmûs-ı Türkî," 5-16.

⁵⁹ *Nev-Usûl Sarf-ı Türkî*, 17-18 (Giriş).

⁶⁰ Bu bağlamda erken tarihli, temsil düzeyi yüksek bir değerlendirme metni için bkz. Ahmed Midhat Efendi, "Takriz," 17-22.

⁶¹ Sultan 2. Mahmud (1808-1839) döneminden itibaren Fransa'da tahsil görüp devletin ilim, fikir ve sanat hayatına iz bırakan bazı isimler için bkz. Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, 86-87.

⁶² Türkçenin Tanzimat ve Meşrutiyet devirlerinde sadeleşme serüveni hakkında bkz. Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 80-83, 194-240, 300-347; Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi*, 13-75.

⁶³ Bkz. Karal, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu," 48-52, 70-71, 77.

⁶⁴ Sezai Balcı, *Bâbîâlî Tercüme Odası*, 168-169, 289-291, 303, 318-359, 367.

⁶⁵ Balcı, *Bâbîâlî Tercüme Odası*, 323-324, 353. Bu vesileyle ilgili cemiyete ait *Mecmû'a-i Fünûn* (1279/1862) isimli ilk bilimsel Türk dergisi de hatırlanabilir

ardından herkesin anlayabileceği “kaba Türkçe” tarzıyla hazırlanması şart koşulan *Tārīh-i Cevdet* (1854-1884) ile Pîrîzâde’nin (1085-1162/1674-1749) yarım bıraktığı *Muḳaddime* çevirisi (1860-61) gibi Türkçe tarih yazıcılık üslubunu etkileyen eserlerini programlı bir dil anlayışı çerçevesinde kaleme almıştır. Yine Cevdet Paşa’nın hazırlanması için büyük emek harcadığı *Mecelle*’nin (1868-1876), hukuk metnlerinin yazılması bakımından Türkçenin bilim dili olabileceğini düşündürdüğüne; takvimler ve ölçü aletleri hakkındaki *Taḳvîmu’l-Edvâr*’ı (1870) ile son eserlerinden *Ḳışaṣ-ı Enbiyâ ve Tevârīh-i Hulefâ*’nın dil ve üslup yönünden kendi türlerinin öncü metinleri olduğuna değinilebilir.⁶⁶

Diğer taraftan, Türkçe atasözü ve deyimleri derlemesi cihetiyle kültür, folklor ve halk dili sahalarına bir bakıma el atma hamlesi sayılabilecek *Ḍurûb-i Emṣâl-i ‘Oṣmâniyye* (1280/1863) sözlüğü gibi hususî çabalara;⁶⁷ yazı diline sıkışmış Arapça-Farsça sözcükler yerine halk dilindeki canlı sözvarlığını toplayıp kullanma emri (1310/1894) gibi resmî teşebbüslere⁶⁸ değinmek gerekir. Kânûn-i Esâsî’nin (1876) 18. Maddesiyle memurlara getirilen “devletin lisân-ı resmîsi olan Türkçeyi bilme” şartı da sembolik yönüyle talihin bu asırdaki dönüm noktaları arasına eklenebilir. 18. yüzyıldan itibaren devlet kademelerinde Türk unsuru istihdamının artış kaydetmesi, esasen Türkçe lehine bir durum sayılabilirse de girilen bu sürecin ulusal bir ideolojik bilince dönüşmesi için 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarını beklemek gerekecektir.⁶⁹

Türkçe bilim dilinin teşekkül serüveni izlenirken ıstılahlar meselesi üzerine de eğilmemiz uygun olacaktır. İslam dinine geçiş sonrasında Türkçe yazılan literatürde ihtiyaç duyulan terimler anadilden karşılanamadığı takdirde tabiatıyla Arapça ve kısmen Farsça kökenli alıntı sözcüklerle giderilmiştir. Terimlere Türkçe karşılık bulma oranı ilk zamanlar nispeten yüksek olsa da Arapça terim adlarının kullanımı özellikle 16. yüzyıldan itibaren ağırlık kazanmaya başlamıştır. Yukarıda özetlenen tarihî şartlarla devletin giriştiği çok yönlü açılım politikaları neticesinde 18. ve bilhassa da 19. yüzyıla gelindiğinde iyice hissedilen terminoloji açığı; (1) muhtelif Batı dillerinden ödünçleme, (2) anadilimize geçmiş Arapça köklerden kelime uydurma, (3) az sayıda da olsa doğrudan Türkçe karşılık bulma yollarıyla kapatılmaya çalışılmıştır. Şânîzâde Atâullah Efendi (1770-71/1826),

⁶⁶ Ahmet Cevdet Paşa’nın *Dil Bilgisi Kitapları*, 14-15, 24, 27-34, 47-48.

⁶⁷ İbrahim Şinasi’nin bu sözlüğüne Vâcid Efendi’nin *Ḍurûb-i Emṣâl*’i (1275) ile Ahmed Vefik Paşa’nın *Atalar Sözü / Türkî Ḍurûb-i Emṣâl*’i (1288) eklenebilir.

⁶⁸ Toplama emrinin mahiyeti, akıbeti ve değerlendirilmesi için bkz. Nihat Sâmî Banarlı, *Türkçenin Sırları*, 212-219.

⁶⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 80-83.

Başhoca İshak Efendi (ö. 1836), Sâlih Zeki (1864/1921) gibi çok sayıda ismin katkısıyla bilim dili terimlerinin doğru ve dizgeli kullanımı⁷⁰ yolunda alınan mesafe, İslam kültür tarihinde Türkçeye ilk kez bütün İslam dünyasına bilgi aktaran müşterek bir dil olmanın kapılarını aralamıştır. Bu bağlamda Batılı bilginlerin terim ihtiyacını gidermede Latince köklere merkezîyet vermeleri ile Osmanlı ilim adamlarının Batı kaynaklarını Türkçeye çevirdikleri sırada yabancı oldukları bu yeni terminoloji dünyasını karşılayabilmek için Arapça kökleri işlevsel kullanma becerileri arasında benzerlik kurulabilir.⁷¹ Ancak bu sırada Arapça köklerin öncelenmesi, terimlerde Türkçeleşme oranının düşük kalmasına yol açmıştır. Diğer taraftan, dönemin aydın isimlerinden Ali Seydi Bey'in (1870/1933), "Avrupa medeniyetiyle ünsiyet peydâ eylemeye, fûnûn-ı cedîde ile tevağgûl eylemeye başladığımız zamândan i'tibâren" kaydıyla derlediği *Lisân-ı 'Osmânîde Musta'mel Luğât-ı Ecnebiyye* (1327/1909-10) sözlüğü,⁷² Batı dillerinden Osmanlı Türkçesine giren sözcük ve terimler hakkında genel bir fikir verecek muhtevadadır. Sözlüğün yayım tarihi itibarıyla örneğin şu kelimeler Türkçeye artık girmiştir: "akademi, arşiv, doktor, fakülte, istatistik, konferans, metafizik, metot, pedagoji, profesör, program".

Cumhuriyetli yılların arifesine gelindiğinde modern bilim, sanat ve felsefenin ihtiyaç duyduğu ıstılahların anadilde nasıl karşılanması gerektiği sorunu gündemi epey meşgul etmiştir. Bu bağlamda meseleye fikrî açıdan veya eser telifiyle katkı sağlayan muhtelif meşreplerden ilim adamlarının varlığına dikkat çekilebilir.⁷³ Keza kısa ömrüne rağmen birkaç terim sözlüğü hazırlamayı başaran İstılâhât-ı İlmiyye Encümeni (1913) ile kurul üyelerinden Ziya Gökalp (1876/1924) - Babanzâde Ahmed Naim (1873/1934) ikilisinin felsefe ve bilim ıstılahlarının alınacağı kaynak dilin mahiyeti etrafında giriştikleri tartışmaya değinilebilir. Sözü edilen tartışmadan hareketle modern bilim ve felsefe terimlerinin Türkçeye ifadesine uzanan yolun bir çalışmada "geri kalma olgusunu fark ediş, mektepleşme, ders kitabı hazırlama" gibi ayaklar üzerinden kurulması;⁷⁴ makalemizin 18. yüzyıldan itibaren uzunca betimlemeye çalıştığı bu başlığın teorik zeminiyle örtüşmektedir.

⁷⁰ Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 68-75, 102-112.

⁷¹ Fazlıoğlu, "Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri," 172, 183.

⁷² Ali Seydi, *Lisân-ı Osmânîde Müstamel Luğât-ı Ecnebiyye*, 7 (Ön Söz), 27-28. Toplam 1250 madde içeren sözlükte 553 kelimeyle Fransızca ilk sıradadır.

⁷³ Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 354-358.

⁷⁴ İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, 23-31, 31-47.

Türkçe etrafındaki tartışmaların yazım, noktalama, alfabe gibi yan öğelerle iç içe geçtiği bir kesitin tevarüsü⁷⁵ eşliğinde girilen 20. yüzyılda 2. Meşrutiyet'in ve akabinde geniş toprak kayıplarıyla sonuçlanan müessif hadiselerin oluşturduğu fikrî ortam, dil meselesinin genel anlamıyla millî bir karaktere bürünmesini hızlandırmıştır. Bu bağlamda Türkçeye verdikleri çeşitli hizmetleriyle Türk Derneği (1908), *Türk Yurdu* (1911), Türk Ocağı (1912), Türk Bilgi Derneği (1913) gibi oluşumlara değinilebilir. Ancak yazı dilinin tayininde “eski İstanbul hanımlarının konuştuğu zarif Türkçe” ölçüsünden hareketle Türkçenin sadeleşip bugünkü şeklini almasında büyük pay sahibi olan *Genç Kalemler* (1910-1911) dergisi merkezli Yeni Lisan Hareketi'ni bilhassa anmak gerekir. Ali Cânib (1887/1967) tartışmacı kişiliği, Ömer Seyfeddin (1884/1920) usta kalemi, Ziya Gökalp ise sistemciliği ve liderliği⁷⁶ ile bu harekete güç vermişlerdir.

Türkçe dil tarihinin serimlenmesinden sonra artık hadis kavramının Türkçe ile karşılaşma ve bu dille ifade edilme serüvenine geçebiliriz.

3. Türkçe-Hadis İrtibatı: İlk Karşılaşma

İslam'a giren diğer topluluklar gibi Türklerin de takriben 10. yüzyıldan itibaren mensubiyet kurmaya başladıkları yeni medeniyet havzasında karşılaştıkları ilk temel dinî metinler, âyet ve hadisler olmuştur. Aradaki dil farkına rağmen samimi iman bağı, Müslüman Türklerin din ve dünya görüşlerinin istikametini belirleyen ana etkenler arasına girmiştir. Dahası nebevî sünnetin İslam toplumlarına kazandırdığı kimlik ve kültür birliğinin umumî ve hususî izleri, örneğin Anadolu yaşantısında gelenekler, görenekler ve muhtelif sanat eserleri üzerinden rahatlıkla sürülebilir. Hadisin kültürü şekillendirmesi denilebilecek bu olgusal durum; kimi kez de tersine bir işleyişle *kültürün hadisleştirilmesi* yoluyla⁷⁷ tezahür edebilmiştir.⁷⁸ Sözü edilen kaynaşma durumuna rağmen elbette bütünüyle bir erime olmamıştır. Örneğin Câhiliye ve erken İslam dönemlerinde demircilik mesleğinin sosyal

⁷⁵ Geniş bilgi için bkz. Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 149-271; Karal, “Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu,” 61 vd.; Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi*, 29-59.

⁷⁶ Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi*, 60-65, 133, 154-157, 170, 173.

⁷⁷ İstenmeyecek bu durum, kültürel öğelerin Rasûlullah'a (sav) hadis diye nispet edilmesine yol açmıştır. Kavramlaştırma ve tespit için bkz. Nuri Tuğlu, *Türk Kültüründe Hadis*, 37-38.

⁷⁸ Bkz. Tuğlu, *Türk Kültüründe Hadis*, 173; Erdinç Ahatlı, *Kültürümüzde Hadis*, 33 vd.; Kadir Öztürk, *Anadolu Kültürünün Dinî Temelleri - Sünnetin Türk-İslam Kültürü Üzerindeki Etkileri*, 17 vd.

Bu bağlamda sosyolojik bir okuma için bkz. Mustafa Özdemir, *Anadolu Toplumsallığında Dinî Metin ve İrfan Görüngüleri - Bir Sosyal Gerçeklik Okuma Denemesi*, 79-127. İslam'ı kabulde birlikte “yeniden dinî sosyalleşme” sürecine girdiklerini söyleyebileceğimiz Türklerin örneğin cami ve mahalle kavramları çerçevesinde edindikleri dindarlık duygusunun olgusal karşılığı meselesi daha geniş araştırmaları beklemektedir. Bu gözle Asr-ı Saadet dönemi merkezli bir okuma için bkz. Şemsettin Kırış, “Hz. Peygamber'in Tatbikatında Bulunan 'Dindarlık Esaslı Sosyalleşme' Üzerine Bir İnceleme,” 514-523.

statü bakımından düşük sayılmasına⁷⁹ karşılık muasır Türk toplumlarında durum farklıdır.

Yeni din tercihi, hayatın her alanına olduğu gibi Türk dili sözcüklerine mühim tesirler bırakmıştır. Bu bağlamda Karahanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi Dönemleri'nde dinî istilâları anadilden karşılama veya çeviri yoluyla alma usûlünün yaygınlığına; buna mukabil bilhassa Klasik Osmanlı Türkçesi Dönemine gelindiğinde ise sözcük ve terimleri Arapçadan birebir alıntılama işleminin ağırlık kazandığına ilgili başlıkta değinilmişti. Benzer şekilde İslam'ın kabulü, hadis metinleri bağlamında Türkçenin asırlar boyunca yeni bir *flora* ve *fauna*⁸⁰ ile karşı karşıya gelmesine zemin hazırlayacaktır. Şöyle ki; Türk yaşantısının temel besin maddesi tahıllar veya vazgeçilmez binek hayvanı atlar yerine hadis ve siyer rivayetlerinin betimlediği gündelik hayatta çoğu kez örneğin "hurma ve deve"⁸¹ ile ilgili kelimeler vardır. Meselenin bir başka boyutu da bilhassa *cevâmî'u'l-kelim* nitelikli çok sayıda hadisin -bazen Arapçada olduğu gibi- azımsanmayacak miktardaki Türkçe atasözüne kaynaklık etmesidir. Sözü edilen geçişliliği örneklendirmek amacıyla "Ameller niyetlere göredir", "Veren el, alan elden üstündür", "Harp hiledir" vecizeleri sıralanabilir.⁸²

İslamî Dönem Türk Edebiyatı'nın yaklaşık bin yıldır eser verdiği hesaba katılırsa; hadis kavramının örneğin sözlük anlamı ve terim anlamı düzeylerinde Türkçede nasıl ifade edildiğine tanıklık etmeleri dolayısıyla *Nehcu'l-Ferâdis* (761/1360 civarı) gibi erken tarihli saha içi çalışmaların çok kıymetli dil malzemesi sunarak birincil kaynak mesabesine eriştikleri âşikârdır. Şu kadarı var ki; hadisin Türkçeye ilk karşılaşma macerasını daha kesin sonuçlarla çözümlemek bakımından *Kur'ân Tercümesi* (10. yüzyıl ve sonrası), *Satırlı Tercümeli Fıkıh Kitabı* (13. yüzyıl sonu ilâ 14. yüzyıl ortası) gibi çağdaş yan literatürün; ayrıca iktibas veya telmih yoluyla hadis barındıran *Kutadgu Bilig*, *'Atebetü'l-Hakâyık* (12. yüzyıl), *Dîvân-ı Hikmet* (?) gibi genel nitelikli eserlerin⁸³ göz önünde bulundurulması gerekir.

⁷⁹ Elnure Azizova, *Hiz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 368-373.

⁸⁰ *Flora*, insanın yakın çevresindeki bitki adlarını; *fauna* ise bilhassa tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde yarar sağladığı hayvan adlarını karşılamaktadır. Bkz. Aksan, *Türkçenin Sözcükleri*, 34-35.

⁸¹ Tahsin Koçyiğit, *Hiz. Peygamber'in Gündelik Hayatı "Hurma Deri Deve" -Medine Dönemine Dair Bir Mikro Tarihçilik Denemesi*, 29-128, 181-325.

⁸² Bkz. Selman Başaran, *Hadislerin Türk Atasözlerine Tesiri*, 2, 141-144; Ramazan Kazan, *İbn Dureyd'in "el-Muctenâ" Adlı Eserindeki Hiz. Peygamber'in Vecizeleri ve Edebî Özellikleri*, 8, 10-11, 200, 206-207; Ali Yardım, *Hadis Kıvılcıkları: Şihâbü'l-Ahbâr Tercümesi*, 290-291.

⁸³ Geniş bilgi için örneğin bkz. Mehmet Kara, "Kutadgu Bilig'de Kur'ân ve Hadisin Tesiri," 56, 67-85; Abdülkadir Palabıyık, "Hadisleri Açısından Atabetü'l-Hakâyık Üzerine Bir İnceleme," 127 vd.; Ahmet Yıldırım, *Hoca Ahmed Yesevî'nin Hadis Kültürü*, 137-203.

Dil zenginlikleri ve konu işleyiş biçimleri dolayısıyla daha mukaddem çalışmaları örnek aldıkları anlaşılan⁸⁴ yukarıdaki metinlerin İslamî terminolojiyi Türkçe sözcüklerle örneğin şöylece taşıdıkları görülmektedir:

*arıklık / zekât; belgü / âyet; boyun bérigli / muslim, musahhar; bulgak / fitne; éw boğnı / Ehl-i Beyt; okıǵu / Qurʾân; taǵda yatǵan / rāhib.*⁸⁵

Gelenen bu noktada ilgili eserlerin neşrine⁸⁶ veya muhtevastaki rivayetlerin tahricine yoğunlaşan saha araştırmalarımızın artık *tarihî hadis ilim dilinin* keşfine de yönelmesinin isabetli olacağını düşünmekteyiz. Keza araştırmamızın hususiyetlerine bağlı olarak tahkikli neşirlerin Hadis, Edebiyat ve hatta Tarih uzmanlarının bulunduğu bir heyet tarafından gerçekleştirilmesi teklifi⁸⁷ yerindedir. Zira tarihî metin neşri faaliyetlerinin belki de en kritik aşamalarından biri doğru okuma işlemidir. Çeviri yazı çalışmalarında karşılaşılan râvi, muhaddis ve eser adlarının yanlış okunması gibi terim düzeyi hataların asgariye indirilmesi ancak müşterek çalışmaların sağlayacağı bir dikkatle mümkün olacaktır. Kaldı ki olanca dikkate rağmen yine gözden kaçan hatalar bulunabilmektedir.⁸⁸

Buraya kadarki dikkat çekilen hususları; yazın, çeviri ve ıstılah değeri taşıyan aşağıdaki alıntı üzerinden inceleyebiliriz:

Bêşinç Faşl

Yalğan taqı ğıybat âfatınıñ beyânı içinde turur.

İmâm Abû ‘İsâ Tı/ermiği rahmatu’llâhi ‘alayhi *Câmi*‘ atlıg kitâbında bu hadîşni keltürmiş. Hadîş bu turur:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: [...] إِيَّاكُمْ وَالْكَذِبَ فَإِنَّ الْكَذِبَ يَهْدِي إِلَى الْفُجُورِ وَإِنَّ الْفُجُورَ يَهْدِي إِلَى النَّارِ

⁸⁹[...]

Peyğambar ‘alayhi’s-salâm haber bérü yarlıqar: Ey ümmetim, qorquñ yalğan sözlemekdin. Haqıqatta yalğan sözlemek âdemîni yawuz işke tegürür taqı yawuz iş âdemîni tamuğqa tegürür.⁹⁰

⁸⁴ Karşılaştırmalı şekilde bkz. Dilâçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 7, 71; *Karahanlı Türkçesinde İlk Kurʾan Tercümesi*, v, x-xi, xxiii-xxix (Giriş); *Satırlı Tercümeli Fıkah Kitabı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbası)*, 16-20 (Giriş).

⁸⁵ *Karahanlı Türkçesinde İlk Kurʾan Tercümesi*, xxviii.

⁸⁶ Bu bağlamda muhtevastaki hadis barındıran dil ve edebiyat çalışmalarının yeni baskılarına tahric bilgilerinin eksenmesi teklifi isabetli bulunmuştur. Bkz. Mustafa Yüceer, “Kullandığı Rivayetler ve Kaynakları Açısından Kerderli Mahmud’un Nehcü’l-Ferâdis Adlı Eseri,” 345.

⁸⁷ Fahreddin Yıldız, “İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler,” 448.

⁸⁸ Râvi, muhaddis ve eser adlarındaki okuma hataları için örneğin bkz. Aysu Ata, “Dizin-Sözlük,” 2: XIV vd.

⁸⁹ et-Tirmizî, el-Birr ve’s-Şile, 46 (no. 1971).

⁹⁰ Bazı hataları olduğunu düşündüğümüz çeviri için bk. János Eckmann, “Çeviri Yazı,” 265. Metnin dizgisi tarafımızca yapılmıştır. Alıntının orijinal yazımı için bk. Ekler.

Harezmi Türkçesi özellikleri sergilemekte olup 14. yüzyıl ortalarında Kerderli Maḥmūd (ö. ?) tarafından yazıldığı sanılan *Nehcu'l-Ferādis*'in 761 (1360) *ferāğ kayıtlı* Yenicami nüshasından alıntılanmış bu metin, tarihî hadis ilim dili açısından şöylece değerlendirilebilir:

1. Başlıklandırma mevcuttur. “Beşinç Faşl” alt başlığını, çevirisi yapılacak hadisin konusunu açıklayan bir giriş cümlesi takip etmektedir.

2. Hadis metni harekelidir.

3. Ünlü muhaddisin nisbesi hem *Tirmizî* hem de *Termizî* okunacak şekilde harekelenmiştir. “Te” harfinin zaptında ihtilaf mevcutsa da şehir halkının dilinde Termiz söyleyişinin daha yaygın olduğu⁹¹ bilgisine bakılırsa erken tarihli bu imla meselesi daha anlamlı hâle gelmektedir.

4. Alıntı kaynağının *es-Sunen* yerine elif-lâm takısız hâlde *Cāmi'* adı tercih edilmiştir.

5. Sahabî râvi ‘Abdullāh b. Mes‘ūd (ö. 32/652-53) dâhil sened hazfedilmiştir.

6. Bir muhaddisin senedli rivayetleri kitabına alması anlamındaki *tahrir* işlemi, *ḥadîş keltür-* ifadesiyle karşılanmıştır. Terim yapılırken Türkçeden istifadeyle “keltür-” mastarı kullanılmıştır.

7. Rivayetin senedi düşürüldüğü için “keltür-” yüklemine “-mış/-miş” rivayet kipiyle çekimlenmesi doğru görünmektedir. Yerine göre edâ sîgası değeri taşıyan “قال” fiilinin “ḥaber bēru yarlıqar” şeklinde çevrilmesi de bu minvalde değerlendirilebilir. Ancak yüklem için bu kez geniş zaman kipi seçilmiştir.

8. Başvurduğumuz matbu kaynakla kıyaslırsak *merfū'* metnin baş ve son taraflarında *taktir* yapılmıştır.

9. Cümle kuruluşları, Türkçe dilbilgisi kurallarına uygundur.

Şu ikili öbeklerde birebir çeviri yapılmıştır: “ḥaqīqatta – إِنْ”, “taqı - وَ”. Buna karşılık “إياكم” hitabında serbest çeviri vardır: “Ey ümmetim”.

10. Sözlük veya terim düzeyinde kullanılabilen diğer kelimeler sırasıyla şöyle karşılanmıştır:

“الله رسول/Peygāmbar”, “الكذب/yalğan sözle-”, “إلى/-e tegür-”, “الفجور/yawuz iş”, “النار/tamug”.

⁹¹ Yāqūt el-Ḥamevî, *Mu‘cemu'l-Buldān*, 2:26.

11. “الفجور” kelimesini karşılayan “yawuz iş” çevirisindeki “w” sesinin imlası, Karahanlılar Dönemi eserlerinde yaygın kullanılan “üç noktalı fe” (ف) karakteri ile gösterilmiştir.

12. Saygı içerikli *tarđiye* ve *taşliye* ifadeleri kısaltılmamış, Türkçeye çevrilmesi düşünülmemiştir.

Hadis kültürüyle irtibatın ilerleyen asırlarda hususen Anadolu topraklarında aşağıdaki ana hatlar üzerinden gerçekleştiği söylenebilir: 1. Hadis kaynakları, 2. Tematik, genel içerikli, popüler dinî kitaplar, 3. Belli sayıdaki hadis seçkileri.

1. Konumuza hadis kaynakları zaviyesinden yaklaşıldığı takdirde; rivayet döneminin olgunluk çağlarında yazılan klasik eserlerden öte isnad uygulamasının kısmen/tamamen terk edildiği ikincil/ muahhar kitapların öne çıktığı görülür. Başka bir deyişle, mütedavil eserlerin H 5. asırdan itibaren *tehzib*, *derlemecilik* vb. adlarla bilinen bir kesitte yazıldıkları ve o devrin özelliklerini sergiledikleri söylenebilir.⁹² Kanaat vermek gerekirse; el-Ğuğâ’ın (380-454/990-1062) senedleri hazfettiğı, alfabetik sistemi uyguladığı, ahlakî muhtevayı vurguladığı ve bütün bunlarla da genel istifadeyi düşündüğü anlaşılan *Şihābu’l-’Aħbār*’ının, Anadolu Selçukluları ile Beylikler Dönemi mimarî eserleri için olduğı kadar Osmanlı yükselme devrinin sonlarına kadar yazılan edebî, tarihî, tasavvufî, ahlakî içerikli telifâtın temel başvuru kaynaklarından olduğı belirlenmiştir. Benzeri bir durum tespiti, ed-Deylemî’nin (445-509/1053-1115) *eş-Şihāb*’ı örnek alarak yazdığı *Firdevsu’l-’Aħbār*’ı için de geçerlidir.⁹³

Sözü edilen eserlere, Osmanlı medrese ve dârülhadislerinde ders kitabı olarak sıkça okutulan *Şaħiħayn* ile el-Begavî’nin (ö. 516/1122) *Meşābiħu’s-Sunne*’si ve eş-Şāğānî’nin (577-650/1181-1252) *Meşāriku’l-’Envāri’n-Nebeviyye*’si eklenebilir.⁹⁴ Buna karşılık es-Suyûtî’nin (849-911/1445-1505) Mısır coğrafyasında telif ettiğı *el-Cāmi’u’s-Şağir*’i (907/1501), kısa sürede Sigetvar nüshası (994/1585-86) gibi yazma örnekleriyle Rumeli’ye bile geçerek geniş alanlara yayılmakla kalmayıp kendisinden sonraki telifâtın başlıca rivayet ve tahrir kaynağı olma konumuna ulaşacaktır. Üstelik *el-Cāmi’u’s-Şağir*, Ķadrî Bigavî’nin (1064-65/1654’den sonra) “zebān-ı Türkî

⁹² Derlemecilik devrinin ortaya çıkış şartları, eser türleri ve telif özellikleri hakkında bk. Mehmet Sait Toprak, “Hadîste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Ūşî’nin Nisāb’ül-Aħbār’ı,” (doktora tezi), 35-81.

⁹³ Yardım, *Hadis Kıvılcımları*, viii, 3-20; Tuğlu, *Türk Kültüründe Hadis*, 173; Mustafa Yüceer, *Osmanlı Manzum Hadis Edebiyatı*, 522, 525.

⁹⁴ Mehmet Emin Özařar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, 124. Bu eserlerden mesela *Meşābiħu’s-Sunne*’nin Türkçeye çevirileri de vardır. Bkz. Mustafa Yasin Akbaş, “Meşābiħu’s-Sunne Şerh Literatürü,” 39.

2. Mehmed’in (1444-1446, 1451-1481) kişisel kütüphanesindeki hadis kitapları da yaklaşık olarak yukarıda kaydedilenler ile benzer özelliklere sahip olup hepsi Arapçadır. Bk. “*Sultan Fatih’in Şahsi Kitaplığı*” *Yazma Eserler Sergisi*, 429-438.

birle ta'bîr ve takrîr" ettiği *Tercüme-i Câmî'ü's-Sağîr* isimli telif-şerh karışımı yazma eserinden tutalım Mehmed Ârif Bey'in (1845/1897) matbu *Biñ Bir Hadîs-i Şerîf Şerhî*'ne (1319/1901) uzanan yaklaşık son 2,5 asırlık kesitte hadis edebiyatının hacimli Türkçe mahsüllerinin ana referans noktalarından birini oluşturmaktadır.⁹⁵ Dahası Osmanlı âlimlerinin yukarıda sözü edilen muhaddisler veya eserlerle irtibatını, İslam coğrafyasının farklı noktalarından aldıkları icazetler üzerinden takip edebilmekteyiz.⁹⁶

Kaydedilen hadis çalışmalarının Arapça olması, *Tercüme-i Câmî'ü's-Sağîr* gibi Türkçe eserlerin azlığı, kendi devirlerinde hepsinin henüz sınırlı yazma/lar hâlinde olması gibi gerekçelerle büyük ölçüde ilim ehline hitap ettikleri, bu yüzden de umumî istifadenin dolaylı yollardan olduğu değerlendirilmektedir.

Diğer taraftan, Türk dünyasının önemli parçalarından Tataristan coğrafyası üzerine yapılan birkaç araştırmaya ait tespitler, Anadolu Selçukluları-Osmanlı hattında tasvir etmeye çalıştığımız mütedavil hadis kaynaklarıyla örtüşmektedir. Nitekim *Meşâbihu's-Sunne*, *Mişkâtü'l-Meşâbiḥ* ve *el-Câmî'ü's-Sağîr*; Kazan kütüphanelerindeki elyazmalarının çokluğu ve haklarında oluşan geniş literatür ile tanınmaktadır. Ancak bölgenin en yaygın eseri, Sirâcuddîn el-Üşî'nin (ö. 575/1179) *Nişâbu'l-Aḥbâr*'ı olup muhtevası aşağıdaki eserler gibidir.⁹⁷

2. Hadis kültürünün Osmanlılar döneminde yerleşmesi bakımından *Tenbîhu'l-Gâfilîn* (4/10. yüzyıl), *Muḥammediyye* (853/1449), *'Envâru'l-Âşikîn* (854/1451), *et-Tarîkatu'l-Muḥammediyye* (10/16. yüzyıl), *Durretu'n-Nâsiḥîn* (1224/1809) gibi genel muhtevalı vaaz, nasihat, ahlak veya tasavvuf çalışmalarının⁹⁸ katkısı bulunmaktadır. Bu tür eserlerin halkın istifadesine daha açık olduğu düşünülmektedir.

Hadis mefhumunun ve rivayetlerin Türkçeye aktarılmasında *tür edebiyatı* kapsamına girebilecek muhtelif eserlerin katkısına değinebiliriz. Bu bağlamda *tıbb-ı nebevî* içerikli çalışmalar, akla ilk gelen başlıklardandır. Erken tarihli bir örnek vermek gerekirse; Ebû Nu'aym el-İşfahânî'nin (336-

⁹⁵ Bkz. Mustafa Celil Altuntaş, "Süyûtî'nin el-Câmî'ü's-Sağîr'inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri," 341, 345 vd.

⁹⁶ Geniş bilgi için bk. Kadir Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi," 63-102.

⁹⁷ Erul, "Kazan-Tataristan Kütüphanelerindeki Hadise Dair Elyazmaları Üzerine," 117-118, 124-125; Erul, "Tataristan'da Hadis Mirası," 289.

⁹⁸ İlgili eserlerin muhtevası ve içerdikleri rivayetlerin sıhhat durumu hakkında değerlendirmeler için örneğin bkz. Mahmut Yeşil, *Vaaz Edebiyatında Hadisler*, 158-161; 172-174; 270-271; Recep Gürkan Göktaş, "Yazıcıoğlu'nun Muhammedîyye'si Hakkında Bir Osmanlı Fetvası," 208 vd.; Ahmet Emin Seyhan, *Hadislerde Kiyâmet Alâmetleri (Envâru'l-Âşikîn Örneğinde)*, 58 vd.; Huriye Martı, *Birgivi Mehmed Efendi: Hayatı, Fikir Dünyası ve Hadisçiliği*, 273-283; Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, 145-150. Ayrıca bk. Ali Çelik, *Halkın Hadis Bilgisi ve Bilgi Kaynakları (Ahmediyye Örneği)*.

430/948-1038) *eṭ-Ṭıbbu'n-Nebevî*'si üzerine Aḥmed b. Yūsuf et-Tifāşî'nin (580-651/1184-1253) yaptığı ihtisarı Aḥmed-i Dā'î (ö. 824/1421'den sonra) 2. Murad devrinde (1421-1444, 1446-1451) *eş-Şifā fî Ehādîşî'l-Muştafâ* adıyla çevirmiştir.⁹⁹ Hz. Peygamber'in sireti ve örnek şahsiyeti ile tıbb-ı nebevî konusuna yer veren *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye* (899/1494) gibi eserlere ait içeriğin Türk halkı arasında ilgi görmesinde Bâkî'nin (933-1008/1526-1600) *Me'âlimu'l-Yakîn fî Seyyidi'l-Murselîn*'i gibi usta işi telif-çevirilerin¹⁰⁰ payı hatırlanabilir.

3. Hadisin Türkçe yoluyla ustaca işlenip ifadelendirilmesi bakımından *manzûm kırk hadisler* başta gelmek üzere seçkilerin müstesna bir yeri vardır. Manzûm veya mensûr farklı konu ve sayılardaki *cem'* örnekleriyle kemal seviyesine 16. asırda kavuşan¹⁰¹ bu seçkiler, sadece metne değil; sened takdimi gibi teknik bir meseleye bile Anadolu rengini verebilmiştir. Mesela Hatiboğlu Mehmed'in (ö. 1435'ten sonra) *Ferâhnâme* (829/1426) isimli yüz hadis yüz hikâye türü mesnevîsine ait aşağıdaki beyitlerde sahâbî râvi adı “Âyişe anamız” gibi sıcak bir ifadeyle sunulmakta ve ardından hadisin şiir diliyle çevirisine geçilmektedir:

‘Âyişe anamız uş virdi ḥaber

Gör ne buyurmuş Resûl-i mu'teber [1809. Beyit]

Didi kim misvâk arıdur ağızı

Taîrî hem hoşnûd olur işit sözi[.]¹⁰² [1810. Beyit]

Benzer şekilde, kırk hadis yazma geleneğini dil ve üslup yönüyle örneklendirmesi bakımından büyük şair Fuzûlî'nin (ö. 963/1556) Mollâ Câmî'ye (817-898/1414-1492) ait *Çihil Hadîş*'i¹⁰³ “Umûmî feyz için tercüme-i Türkî olunur” notuyla hazırladığı eserini, hadisin Türkçeye ifade edilmesini yükseltme adımları arasında sayabiliriz. Gerçek zenginliğin aslında “köñül baylığı” (غنى النفس) olduğunu belirten bir hadisin yaklaşık 5 asırlık bir arayla Yūsuf Hâş Hâcib (ö. ?) ile Fuzûlî'nin kalemlerinden çıkan çevirilerini

⁹⁹ Mustafa Dönmez, “Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin et-Ṭıbbu'n-Nebevî İsimli Eserinin Tahkiki,” (doktora tezi), 83, 113-114. Benzer eserler için bk. Veli Atmaca, “Tıbb-ı Nebevî Edebiyatının Doğuşu Ve Gelişmesi (Bibliyografya Denemesi),” 40-41, 63-68.

¹⁰⁰ Hüseyin Algül, “el-Mevâhibü'l-Ledünniyye,” *DİA*, 29:421. Bu çevirinin İstanbul'da 1261 tarihli erken bir baskısı yapılmıştır.

¹⁰¹ Bkz. Abdülkadir Karahan, *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadîs - Toplama, Tercüme ve Şerhleri*, 322-324; Yıldız, “Kırk Hadisler,” 420, 426; İdris Söylemez, “Türk-İslam Edebiyatında Manzum Kırk Hadisler (İnceleme-Metin),” (doktora tezi), 1390; Yüceer, *Osmanlı Manzum Hadis Edebiyatı*, 396.

¹⁰² Çeviri yazı için bkz. Nihat Öztoprak, “Klâsik Türk Edebiyatı'nda Manzum Yüz Hadîsler,” (doktora tezi), 292.

Ferâhnâme'de istilâhî ifadelerin nazma çekildiği başka örnekler için bkz. Yüceer, *Osmanlı Manzum Hadis Edebiyatı*, 404-405.

¹⁰³ *Çihil Hadîş*, Türk İslam Edebiyatı açısından kendi türünün teşekkülünde mühim pay sahibi olup Türkçeye toplam 13 çevirisinin yapıldığı belirlenmiştir. Bkz. Yüceer, *Osmanlı Manzum Hadis Edebiyatı*, 80.

bir arada vermek, hem metinlerarasılık kuramı çerçevesinde ortak hadis iktibaslarını¹⁰⁴ hem de ilim dilinin gelişim seyrini görmemizi sağlayacaktır:

Tükel bay bolayın tése belgülüg
Köñül baylıkı kol ay ersig külüg[.]¹⁰⁵ [2618. Beyit]

&

لَيْسَ الْغَيْى عَنْ كَثْرَةِ الْعَرَضِ إِثْمًا الْغَيْى غَيِّ النَّفْسِ

Ol degüldür ganī ki yetmiş ola

Māl ile bir maḳām-ı a'lāya

Ġanī oldur ki mutlaḳa nefsi

İltifāt itmeye bu dünyāya[.]¹⁰⁶ [32. Hadis]

Arapça literatürde şiir dilinin çoğunlukla “öğretmeyi kolaylaştırma” işleviyle öne çıktığı, bu bağlamda oluşturulan manzûm metinlerin neredeyse tamamının *sened*, *rical*, *usul* gibi teknik türlerin kapsamına girdiği bilinmektedir. Şu durumda manzûm hadis derlemelerimiz -edebî ve estetik yönden diğer nazım türlerine kıyasla sönük kalsalar da- bilhassa Osmanlı Dönemi Türkçe hadis edebiyatının özgünlükleri arasında anılmaya değerdir.¹⁰⁷

4. Hadis-Türkçe İrtibatının Tekâmül Adımları: Yakın Dönem

Bazı Avrupa dillerini birkaç asır geriden takip etmekle birlikte Türkçenin bilim dili olma yolculuğunda Tanzimat’la girilen yoğun sürecin önemli bir eşik olduğuna yukarıda uzunca değinilmişti. Üstelik aynı zamanlama tespitini Türkçe hadis ilim dili için de büyük ölçüde yapabilmekteyiz. Bu bağlamda “matbaa kullanımı, çeviri faaliyetleri, anadili hassasiyeti” gibi parametrelerin karşılığını 19. yüzyıl ölçeğinde tarihî ilim dilimiz özelinde bulabilmekteyiz. Sözelimi ilk Türkçe hadis kitaplarının basıldığı¹⁰⁸ bu devrede Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (1813-1894), telifata girişirken matbu hadis kaynaklarının azlığından yakınmakta; Manastırlı İsmâil Hakkı (1846-1912) ise hadis ıstılahlarını örnekleriyle gösteren Türkçe bir kitap yazmayı uzunca süredir tasarladığını söylemektedir.¹⁰⁹ Aynı serzeniş,

¹⁰⁴ Bk. Yüceer, “Metinlerarasılık Perspektifinde Anlam Değişimi,” 11/2733 vd.

¹⁰⁵ Rivayetin *Kutadgu Bilig*’den tespit ve tahriri için bk. Palabıyık, “Hadis Açısından İlk Devir İslâmî Türk Edebiyatı Eserleri,” 31 (Tam mânâsı ile zengin olmak istersen, hiç şüphesiz, gönül zenginliği dile, ey şanlı yiğit).

¹⁰⁶ Çeviri yazı için bk. Fuzûlî, *Molla Câmi’nin Kırk Hadis Tercümesi*, 27, 59. Hadis metni için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, 15:447 (no. 9718).

¹⁰⁷ Mustafa Yüceer, “Hadis Şerh Geleneğinde Manzûmeler: Buhârî’nin es-Sahîh’ine Dair Türkçe Bin Ehâdis Şerhi,” 84-85, 89.

¹⁰⁸ Cumhuriyet’in ilanına kadarki devrede basılan hadis kitapları için nispeten güncel tarihli şu çalışmalara bakılabilir: Nejla Hacıoğlu, “Osmanlı Döneminde Neşredilmiş Türkçe Hadis Eserleri Üzerine,” 103-115; Mustafa Celil Altuntaş, “Osmanlı Döneminde Hadis İlmi,” (doktora tezi), 418-425.

¹⁰⁹ Mustafa Demir, *20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye’de Hadis Tartışmaları*, 87-88.

sahanın Türkçe ilk usul çalışmalarından birinin basımı dolayısıyla gönderilen tebrik mektuplarının birinde Cevdet Paşa tarafından şöylece dile getirilmektedir:

... bu diyârda ğarîb kalmış olan Uşûl-i Hâdiş[']i daħî selisu'l-ifâde ve sehlû'l-istifâde bir şüretde te'lîfe muvaffakiyyet-i vâlâlarından tolayı zât-ı âlîlerini lisân-ı iftîhâr ile tebrîke ibtidâr iderim.¹¹⁰

Türkçe bilim dilini besleyen yayıncılık faaliyetlerinin hadis edebiyatı açısından birtakım teknik ihtiyaçlar doğurduğu ve böylelikle bazı açılımlar sağladığı görülmektedir. Şöyle ki; bilhassa 19. yüzyılın ortalarından itibaren artmaya başlayan dinî kitap basımı, temel hadis kaynaklarına ulaşımı kolaylaştırırken; şerhlerle diğer çalışmalardaki hadislerin tahrirci meselesi, ilgilileri için daha büyük bir sorun haline gelmiştir. Bu doğrultuda Ahmed Hamdullah Efendi (ö. 1899), 1267/1850 yılında basılan el-Kaşallânî (851-923/1448-1517) şerhindeki hadis metinlerini esas alarak henüz yazma olduğunu bildiğimiz *en-Nucûmu'd-Derârî ilâ İrşâdi's-Sârî* (1278-1285) adında bir kelime indeksi hazırlamıştır. Mehmed Şerîf Tokadî (?), *Miftâhu's-Şaḥîḥayn* (1313/1896); Mehmed Şükri Ankaravî (?) ise *Miftâhu'l-Buḥârî* (1313) isimli çalışmalarıyla *Şaḥîḥayn* bâblarını numaralandırmak suretiyle baskılara göre değişen cilt-sayfa numaralarını problem olmaktan çıkaran bir atıf gösterme yöntemi geliştirmişlerdir. Nitekim Tokadî'nin eseri, Kazanlı Rızâeddin Fahreddin'in (1859-1936) *İlm-i Hâdişden Kutub-i Sitte ve Muellifleri* (Orenburg 1910) adlı eserindeki bibliyografik dikkatinden kaçmamıştır.¹¹¹ İlk kez *Concordance*'ın (1936-1988) yerine getirdiği sanılan mezkûr işlevlerin,¹¹² birbirinden bağımsız üç muasır Osmanlı müellifinin çalışmalarıyla vücut bulmuş olmasının hem konumuz hem de hadis edebiyatı tarihi bakımından kayda değer olduğu düşünülmektedir.

Yine matbaa kullanımından devam edersek; *Şaḥîḥ-i Buḥârî*'nin ilmî bir heyetçe hazırlanan Bülâk/Sultāniyye (1893-1895) neşri, hadis metinlerini akademik açıdan incelemeye kapı aralayan başarılı bir edisyon kritik çalışması olması¹¹³ yönüyle önemlidir. Mehmed Zihni Efendi'nin (1846/1913) aynı hadis kitabının 'Âmire baskısında (1898) uyguladığı

¹¹⁰ Ahmed Cevdet, "Bir İfâde," 94. Bundan sonraki örnek metinlerin çeviri yazıları ile vurgu ve dizgileri tarafımızdan yapılmıştır.

¹¹¹ Erul, "Tatar Alimlerinden Rızaeddin B. Fahreddin (1859-1936) ve Hadisçiliği," 79.

¹¹² Mustafa Celil Altuntaş, "Concordance (el-Mu'cemu'l-müfehres) Öncesi Osmanlı Dönemi Hadis Fihristleri," 305-307.

Yanı sıra J. F. von Hammer-Purgstall'ın elinde bulunan bir *Şaḥîḥu'l-Buḥârî* yazmasına dayanarak eserde geçen kitâb ve bâb adlarının hepsini Almancaya çevirip numaralandırma yaptığına değinilebilir. Bkz. Sabri Çap, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis*, 369-370.

¹¹³ Mehmet Özşenel, "Şaḥîḥ-i Buḥârî Neşirleri: Sehârenpûrî ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması," 473-476.

geneli itibarıyla başarılı tashîh usûlü¹¹⁴ de Cumhuriyet öncesi ilmî potansiyele ışık tutmaktadır. Diğer bir yönüyle yukarıda kaydedilen hususlar, Osmanlı Dönemi hadis çalışmalarının -Arapça veya Türkçe olsun- incelemeye alınabilecek metin türleri bakımından son yüzyılda niçin görece zenginleştiğinin ipuçlarını vermektedir.

Geleneksel kurumlarda sürdürülen hadis eğitim-öğretimi, Dârülfünûn-ı Şahane'nin (1900) İlahiyat Şubesi'nde açılan derslerle ilk kez üniversite yapılanmasında kendine yer bulmuştur.¹¹⁵ Buna karşılık özellikle bazı dergi yazılarında hadis eğitiminin niteliğine ve tahrir yöntemine dair eleştirilere rastlanmaktadır. Benzer şekilde Hadis ilminden alınabilecek umumî faydaların dar çerçevede kaldığı, hadis usulünün işlevini büyük ölçüde yitirdiği, ihtisas yazılarının zamanla azaldığı, hadis metinlerinin içerdiği mesajların layıkıyla güncellenmediği, çağlar boyunca fikhî/itikadî hükümlerin istinbatı maksadıyla işlenen hadis metinlerinden örneğin ahlakî bir sistem oluşturmak için gerekli adımların atılmadığı yönünde serzenişler mevcuttur. İslamî ilimlerdeki yöntem arayışlarının da katkısıyla; "hadisin başlı başına sağlam bir tarih olduğu" vurgulanmakta, *ensâb* bilgisinin etnografik malumat sunduğu belirtilmekte, tasavvufun orijinallliği meselesi bilhassa sünnete ve rivayetlere dayandırılmakta, cemaat olmayı teşvik eden hadisler *ictimâî ilm-i kelâm* projesiyle ilişkilendirilmektedir.¹¹⁶

Medrese sınırları içerisinde kalmış İslamî ilimlerin Tanzimat'la girilen yeni süreçte Türkçeleşerek yayılmasında¹¹⁷ ders kitabı yazma ihtiyacı önemli bir motivasyon işlevi görmüştür. Bu bağlamda *Nuḥbetü'l-Fiker* gibi Hadis Usûlü klasikleri "*ebnâ-yı vaṭan*"ın istifadesine sunulurken "*lisân-ı şîrîn-i Türkî üzere*" yazma tercihi¹¹⁸ ön plana çıkabilmektedir. Hersekli Mehmed Kâmil Bey'in (ö. 1900) çeviri siyer kaynaklarının çokluğuna karşılık sahâbîlerin hâl tercümelerini içeren kitapların eksikliğini "... aşḫâb-ı kirâma dâ'ir ba'zı mebâhiş daḥî munderic bulunmuş ise de bunların 'umûmunuñ ahvâl ve menâkıbını câmi' Türkçe bir eṣer-i nâfi' bulunamamasına" bağladığı satırlar¹¹⁹ da aynı hassasiyetle örtüşmektedir.

¹¹⁴ Ali Albayrak, "Mehmet Zihni Efendi Örneğinde Sahîh-i Buhârî Baskılarının Tashihi," 61-77.

¹¹⁵ Hadis ilminin mevcut eğitim-öğretim durumu hakkında bkz. Salih Karacabey, "Osmanlı Medreselerinin Son Döneminde Hadis Öğretimi," 153-166; Kadir Gürler, "Türk Modernleşme Sürecinde Hadis İlminin Genel Durumu," 109-115.

¹¹⁶ Demir, *Türkiye'de Hadis Tartışmaları*, 87-95.

¹¹⁷ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 48.

¹¹⁸ Abdünnâfi İffet Efendi, *el-Eṣerü'l-Mu'teber fî Tercüme-i Nuḥbetü'l-Fiker*, 3-4. Eserin adlandırılmasında Dîbâce başlığındaki tam isim kaydı ile Osmanlı Türkçesi imla kaideleri esas alınmıştır.

¹¹⁹ Hersekli Mehmed Kâmil, *Meṭâli'u'n-Nucûm*, 1:3-4.

Benzer şekilde, Birgivî'nin (929-981/1523-1573) yazmaya başlayıp Mehmed Akkirmânî'nin (ö. 1174/1760) tamamladığı, *erba'un* türünün en hacimli çalışmaları¹²⁰ arasında gösterilen bir şerhin, aşağıya alınan hitâm ifadeleri eşliğinde *Burhānu'l-Muttaḳîn* (1290/1874) adıyla dilimize kazandırılması tesadüfî bir yöneliş değildir:

... 'Arabiyyu'l-ibāra olub fâidesi cümleye şâmil olmadığı cihetle bu def'a nefi ebnâ-yı vatanıñ cümlesine şâmil olmak niyyet-i hâlişasıyla sâye-i şevket-vâye-i Hâzret-i Zıllullâhî[']de her fününuñ neşri muvâfık-ı re'y-i 'âlî-yi Hâzret-i Tâcdârî olmağla ...¹²¹

Akkirmânî'nin husûf ve kûsûf namazına dair 22. hadisin şerhinde bilimsel keşiflerin arifesinde Dünya'nın muhtemel şekli üzerinden yer verdiği mütalaalar ile Bâbıâli tahvil kalemi hulefasından mütercim Mustafa Cem'î b. Mehmed el-İstanbûlî'nin (?) ilaveleri dikkat çekicidir. Böylelikle başlangıçta ahkâm ağırlıklı rivayetlerle telif edilen bir kırk hadis kitabının zamanla nasıl bir içerik, ifade ve üsluba büründüğü kolayca görülebilir:

...Lâkin fuḳahâ didiler ki[': "] Meşelâ ramaḳânıñ evvelinde ve vaḳt-i ṭulû'da (Zeyd) Şîn didikleri memleketde vefât eylese ki ol maḥal Semerḳand[']dan altı ay ilerüdedir* Ol Zeyd[']in ḳarındaşı ('Amr) daḥî yine vaḳt-i mezkûrda Semerḳand[']da vefât eylese bu 'Amr[']a ol Zeyd[']in mîrâsı ḳalır[.] Hâlbuki ikisi bir vaḳitde vefât itdiklerinden anıñ mîrâsını alamamak lâzım gelürdi[.] İşte bu mes'ele delâlet ider ki ' âlem kure[vi]yyu's-şek[fi]ldir[.]"

(Li mutercimihî :) Ya'nî Şîn altı ay ilerüde olduğundan her nekadarda orada vaḳt-i ṭulû' ise de altı ay berüde olan Semerḳand[']da vaḳt-i ṭulû' değildir[.] Bu şüretde Zeyd[.] 'Amr[']dan evvel vefât itmiş olub mîrâsı 'Amr[']a ḳalmaq lâzım gelür[.] (İntehâ kelâmu'l-mutercim)¹²²

Osmanlı Dönemi hadis çalışmalarının muhteva bakımından önemli bir kısmının fıkıh, kelim ve tasavvuf ağırlıklı olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda yukarıdaki *Burhānu'l-Muttaḳîn* alıntısı, telifinden çevirisine üç asırlık Birgivî-Akkirmânî-Mustafa Cem'î düzlemindeki fikhî çizgiyi örneklendirmektedir. Ancak bu hat paralelinde hadisin Türkçeyle yolculuğunu ilgilendiren emsalsiz bir gelişme daha vardır. Devletin hukuk sistemi ihtiyacını görerek Batı tarzı kanunlaştırma metoduyla ancak millî bir medenî kanunun önem ve gereğini savunan Osmanlı aydın ve bürokratlarının galip gelmesiyle hazırlanan *Mecelle-i Ahkām-ı Adliyye*'nin (1868-1876) 99 maddelik küllî kaideleri, konumuz açısından önem taşımaktadır. Şöyle ki; ilgili maddelerin

¹²⁰ Karahan, *Kırk Hadîs*, 279.

¹²¹ Mehmed b. Pîr Ali Birgivî - Mehmed b. Mustafa el-Akkirmânî, *Burhānu'l-Muttaḳîn Terceme-i Hâdiş-i Erba'in*, 2:344-345.

¹²² Birgivî - Akkirmânî, *Burhānu'l-Muttaḳîn*, 2:104-105.

hadis ve sünnette anlam, uygulama ve lafız eksensli dayanakları incelendiği takdirde arada epey benzerlik veya esinlenmeler bulunduğu anlaşılmaktadır. İslam hukukunun devşirme bir sistem olduğu zehabındaki eşzamanlı oryantalistik iddiaları boşa çıkarması bir tarafa *Mecelle*'nin hadis metinlerinden lafzen çevrildiği belirlenen kaideleri,¹²³ belki de hadisin Türkçede ilk kez bir kanun maddesi şeklinde ifadelendirilmesini sağlamıştır. İslam dünyasının ilk medenî kanununa kaynaklık eden hadis metinlerinin Türkçeyle ifadesi önemli bir ayrıntıdır. Önceki asırlara ait resmî yazışmalardaki süslü nesirin daha sade bir yazı diline dönüştürülmesi yönündeki çabalara da ışık tutan çeviri maddeler şunlardır:

Zarar ve mukâbele bi'z-zarar yokdur. (Madde 19)

Beyyine mudda'î için ve yemîn munkir üzerinedir. (Madde 76)

Bir şey'in nefi dâmânı mukâbelesindedir. (Madde 85)

Hayvânâtın kendülüğinden olarak cinâyet ve mazarratı hederdir. (Madde 94)

Diğer taraftan, incelenen tarihî kesit itibarıyla konjonktürel şartların artık daha duyarlı hâle getirdiği bir aydın sınıfıyla karşılaşmaktayız. Bu bağlamda kalemiye kökenli Mehmed Ârif Bey'in, 20-30 yıllık gözlemleri eşliğinde Batı'ya yönelik zihnî ve fikrî eksen kayması dolayısıyla¹²⁴ dile getirdiği eleştirel hadis yorumları, temsil düzeyi yüksek ilk Türkçe metinler arasında gösterilebilir. Sözü edilen *Biñ Bir Hâdis-i Şerif Şerhi* ve sonraları onun paralelinde kaleme alınan metinler, rivayetlerin güncel bağlamlarda daha geniş açılardan yorumlanmasını sağlayan yeni bir hat olarak karşımıza çıkacak, böylelikle de hadis mefhumunun Türkçe ifade alanı epey genişleyecektir.

Biñ Bir Hâdis'ten alıntılanacak ilk metin, mukaddimenin bitişinde yer alan bir ihtar notu olup tarihî ilim dili açısından şöylece değerlendirilebilir:

İhtâr

Kitâbımıza derc [ı]dilen biñ bir 'aded eḥâdis-i seniyyeniñ 580 numaruya kaydolanandan mâ'adâsı [el-]Câmi'ü's-Şağîr[']den, ve yalnız o ḥadis-i şerif *Mecmû'a-i Munâvî*'den alınmıştır. Hazreti müellifiñ tertibi gözedildi. [el-]Câmi'ü's-Şağîr[']deki eḥâdis-i nebeviyyeniñ cümlesi Fenn-i Uşûl-i Hâdis[']e tevfiқан müellif Hazretleriniñ naẓar-ı tetkîlkinden geçerek *ḍa'if*, *ḥasen*, *şahîh* olmak üzere üç kısma ayır[ı]lmış olmasıyla fakîr, ḍa'if işareti *mevḍû'* olanlardan hiç birisini almadım. Eḥâdis-i mundericeniñ ruvâtını, maḥrecini añlamak isteyenler [el-]Câmi'ü's-

¹²³ Serkan Çelikan, *Mecelle'nin Küllî Kaidelerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 3, 499-504.

¹²⁴ Mehmed Ârif, *Biñ Bir Hâdis-i Şerif Şerhi*, 3-4.

Şağîr[']e ve şerhlerine mürâca'at iderler ise bi's-suhûle bulabilirler. Ve minallâhi't-tevfîk.¹²⁵

1. *en-Nehc'*den alıntılanan metne kıyasla *Biñ Bir Hadîş*'te Arapça kökenli sözcük kullanımı bayağı artmıştır. Literatürün diline ilişkin bu tespit, dönemin ilim diliyle de uyumludur. Ayrıca metin, İtalyanca "numaru" sözcüğünü içermektedir.

2. Klasik hadis usulü kaynakları 'ilm, ma'rife gibi konu başlıklarından oluşurken metindeki "*Fenn-i Uşûl-i Hadîş*" kullanımı tesadüfî bir niteleme değildir. Bilakis *fenn* vurgusu dönemi itibarıyla pozitivizm etkisini düşündürmektedir.

3. Terim değerine sahip eser adları, dikkat çekici ayrıntılara sahiptir. Öncelikle Mehmed Ârif Bey'in *Biñ Bir Hadîş-i Şerîf Şerhi*, Arapça ve Farsçanın yaygınlığına karşılık eser adlarının Türkçeleşme yolunda mesafe almaya başladığını göstermektedir.

Bir sıfat tamlamasıyla kurulan *el-Câmi'u's-Şağîr* terkinin başındaki elif-lâm takısı düşürülmüştür. Belirlilik takısının atlanması yüzünden *en-Nehc'*de de benzeri bir hata gösterilmişti. Buradan anlaşıldığı kadarıyla günlük konuşmalarımız sırasında veyahut sözlü bilim dilimizi kullanırken Arapça eser adlarından elif-lâm takılarını düşürme gibi yaygın hatalarımızın geçmiş olduğu gerilere gitmektedir. Sözü edilen durum, Arapça nahiv kurallarının meydana getirdiği anlam inceliklerine vâkıf olsalar bile Türkçe konuşurların böylesi ayrıntıları selikada ağır bulup atladıklarını düşündürmektedir.

Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Şağîr yerine Farsça bir terkiyle *Mecmû'a-i Münâvî* şeklindeki adlandırma, literatür içi daralmaya işaret etmektedir.

4. *en-Nehc'*de olduğu gibi sened düşürülmekte, böylelikle klasik eserlerin aksine isnad etrafındaki teknik meseleler gündemden uzaklaşmaktadır. Dolayısıyla sıhhat gibi önemli bir konu, kaynak şahsa veya esere duyulan güvene havale edilebilmektedir.

5. İstilahların hepsi Arapça kökenlidir: *hadîş/ehâdîş, da'îf, hasen, şaḥîḥ, ruvât, mahrec, şerḥ*.

6. Sıhhat terimlerinin sıralandığı cümlelerin devamında *mevḏû'* kelimesinin -meğerki sözlük anlamıyla olsun- kullanımı karışıklığa yol açabilir. Bunun yerine örneğin "işaret koy-" birleşik fiili veya "koy-" masterından çekimlenmiş/türemiş bir sözcük tercihi daha uygun olurdu.

¹²⁵ Mehmed Ârif, *Biñ Bir Hadîş-i Şerîf Şerhi*, 10. Alıntıda bazı noktalama işaretlerinin günümüzün imla kurallarına uymadığı göze çarpmaktadır. Ayrıca emin olmak için incelenen 3 nüshada da bazı nokta, virgül ve noktalı virgül işaretleri belirsizdir. Hazırlanan çeviri yazıda bazı ağız özellikleri dikkate alınmamıştır.

Taramalar sırasında belirlenen 2. alıntı ise; 557 numaralı “عَلِّمُوا أَوْلَادَكُمْ” rivayetinden¹²⁶ hareketle bilim dillerinin gelişimiyle popülerlik kazandığı bilinen çocuk ve kadın temaları¹²⁷ vasıtasıyla hadis yorumculuğunun sınırlarının, yani hadisin Türkçeye ifadesinin 3. düzeyde nasıl genişlediğini belgelemektedir. Esasen bu genişleme saha içi metinlerimize özgü olmayıp söz gelimi asırların biriktirdiği divan şiiri tecrübesine karşılık Tanzimat kuşağı şairlerinin eşzamanlı şekil, üslup, tema ve bakış açısı tercihlerinde rahatlıkla görülmektedir.¹²⁸

Aşağıda geniş bir şerhe yer verildiği için alıntılanan rivayetin çevirisine gerek duyulmamıştır:

Yalnız bu hadîs-i şerîfîñ hükümüyle ‘âmile olsa; dünyâda şân ve şeref-i İslâmiyyet[']i muhafaza ile ‘umûm Frenk devletleriniñ şerrinden emîn oluruz. Kemâ[']-i rāhat ve sa‘âdetle imrâr-ı evkât ideriz.

Çocukdan evlâdımızı tüfenk ile me’lûf ider isek; bütün efrâd-ı ümmet-i İslâmiyye ‘âlemde silâhşörlükde; ‘askerlikde birinci sayılır; devlet-i İslâmiyye[']niñ hûkûkuna hiçbir devlet ta‘arruz idemez olur. Azlığıyla berâber nûr-ı şa‘vet ve kuvveti gözler kamaş[dı]rır. Beyne’d-düvel, devlet-i İslâmiyye[']niñ sözü, nüfûzu kesb-i ‘ulviyyet ider.

Kadınlarıñ iplik eğirmeleri bahşine gelince, bu dahî silâhşörlük kadar mühimdir. Bundan yigirmi otuz sene evveline gelinceye kadar memâlik-i İslâmiyye[']niñ her memleket hattâ köylerinde bile kadınlar iplik eğirmek, kumaş tokumağ gibi ef‘âl-i memdûha ile meşgûl idiler. Ânıñ içün san‘at ve ticâret oldukça işliyor, esbâb-ı hakîkiyye-i ticâret ki, yol ve sâ‘ir vesâ‘it-i nakliyye gibi şeylerdir, ânlarıñ fıkhdânıyla berâber yine herkesiñ ceybinde ve kîsesinde bir kaç parası bulunuyordu. Zîrâ servet-i ‘umûmiyye memleketde kalıyor, hârice akçe çıkmıyor idi. Vaktâ ki vapurlar çoğaldı. Avrupa[']da ‘il[i]m ilerüledi, şan‘at başkalaşdı, ânlarla münâsebetimiz arttı. Bizim kadınlarıñ[]da destgâh işgâli ta‘tîl idildi. Her metâ‘ Avrupa[']dan gelmeğe başladı. Yaptıkları emti‘ayı nazarlara hōş gelecek derecede muntazam olarak vucûda getürdükleri içün ‘âmmenin meyli Avrupa emti‘asına[]çevrildi. Memleketimizde mevcûd olan nuķûd vapurlara tolarak Avrupa[']ya akdı gitdi, hâlâ[]da bir taraftan akub gitmekdedir. Bu cihetle kadınlarımızıñ da tav[ı]r ve hâlleri değışdi. İş bir dereceye vardı[]ki iplik eğirmek, çevârib tokumağ, beyne’n-nisvân mu‘ayyebâtıdan ‘add olunmağa başladı.¹²⁹

¹²⁶ “أَوْلَادَكُمْ” yerine “أَبْنَاءَكُمْ” lafziyla rivayeti için bkz. es-Suyûṭî, *el-Câmi‘u’s-Şağîr*, 339 (no. 5478).

¹²⁷ Kırımsoy Kucur, “Bilim Dili ve Oluşumu,” 39; Karauğuz, *Yeni Medya Yazıları*, 89-91.

¹²⁸ Geniş bilgi için bk. Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri 1 - Tanzimat’tan Cumhuriyet’e*, 11 vd.

¹²⁹ Mehmed Ârif, *Biñ Bir Hadîs*, 239-240.

Şekil ve içerik bakımından çağdaş hadis şerhçiliğinin öncü denemeleri¹³⁰ arasında gösterilen *Biñ Bir Hadis-i Şerif Şerhi*, sadece Osmanlı Devleti sınırları içinde değil; ilk neşrinden kısa süre sonra Abdürreşid İbrahim (1857-1944) tarafından Kazan Türkçesine aktarılaraq (Petesburg, 1325/1907) dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Abdürreşid İbrahim, çevirilerde *Biñ Bir Hadis*'e bağlı kalsa da şerhlere gelince kendi yaşadığı muhitin şartları doğrultusunda bazı güncellemeler yapmak suretiyle¹³¹ bir bakıma Türkçe literatürde açılan bu çıkırın izinden gitmiştir.

2. Meşrutiyet devrinde yayımlanmaya başlayan muhtelif dergiler vasıtasıyla hadis rivayetleri, öncüllerini ifade ve üslup yönüyle Ahmed Cevdet'te,¹³² aksiyon ve duruş bakımından Mehmed Ârif'te gördüğümüz bir aydın hassasiyetiyle ilmî ve fikrî olduğu kadar güncel düzeyde tartışılan¹³³ ve yazı dili bakımından geliştirilen yeni bir mecraya daha kavuşmuştur. Ahmed Naim'in *Şirât-ı Müstaķim*'de "Tecrîd-i Şarîh" çevirileriyle (1910-1911) başlayıp fasılalarla birlikte uzun yıllar *Sebilürreşâd*'da süren güncel hadis yorumları¹³⁴ kendi kulvarlarında birer eşik sayılabilir.¹³⁵

Görebildiğimiz kadarıyla daima gönüllülük esasına bağlı kalan Ahmed Naim'in, Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na (1914-1918) resmen katılmasının üzerinden henüz bir hafta geçmişken 1 Muharrem 1333 (19 Kasım 1914) tarihli *SR* sayısında cihada ilişkin hadis metinlerini çevirme işine girişmesi, hem ilgili rivayetlerin Arapça metinleriyle iki kapak arasında kalmayıp günceli ve toplumsalı yakalaması hem de *Türkçe hadis yazı dilinin* gelişim safhalarının takibi bakımından değerlidir. İlerleyen sayılarda Çanakkale deniz muharebeleri, şehitlik, karaborsacılık gibi konulara eğilen;

¹³⁰ Mehmet Hayri Kırbasoğlu, *Sünneti Çağa Taşımak -Sünnet ve Hadisi Anlama ve Yorumlamada Yöntem-*, 32-35, 276.

¹³¹ Erul, "Tatar Alimlerinden Rızaeddin B. Fahreddin (1859-1936) ve Hadisçiliği," 85; Erul, "Tataristan'da Hadis Mirası," 288.

¹³² Cevdet Paşa'nın o zamana değin hâkim konumdaki süslü nesir yerine niçin sade üslupla yazdığının muhtemel gerekçeleri için bkz. İsmail Kara, "İslâm Düşüncesinde Paradigma Değişimi: Hem Batılılaşım Hem de Müslüman Kalalım," 1:242-243.

¹³³ Bazı tartışma ve değerlendirmeler için örneğin bkz. Selim Demirci, *İslamcı Dergilerde Hadis Tartışmaları: Meseleler, Dönemler ve İsimler*, 61-68, 133-134, 144.

¹³⁴ İlgili yazıların muhteva değerlendirmesi için bkz. Recep Emin Gül, "Babanzâde Ahmed Naîm'in Sebilürreşâd Dergisindeki Hadis Yorumculuğu," 47 vd.

¹³⁵ Ancak bu teşebbüs, bölgemize mahsus değildir. Araştırmalar derinleştirilse; Türk dünyasından Âlimcan Barudî (1857-1921) ve Necib Tünterî'nin (ö. ?) Kazan merkezli *Din ve Edeb* (1906-1917) dergisinde Mart 1913'ten itibaren yayımladıkları uzun soluklu hadis şerhlerine benzer çabalar (Erul, "Tataristan'da Hadis Mirası," 287) yeni tetkiklere konu edilebilir.

Diğer taraftan, Hammer'ın *Şahiḥu'l-Buḥārî*'den seçtiği çok sayıda kavli hadisi *Fundgruben des Orients* (1809-1822) dergisinde çevirmesi (1809) dolayısıyla süreli yayınların konumuz bağlamında kullanımını 19. yüzyılın başlarına kadar götürebiliriz. Bkz. Çap, *Oryantalizm ve Hadis*, 365.

bu sebeple de tür yönüyle cihad risaleleriyle irtibatlı sayabileceğimiz¹³⁶ mezkûr çeviri serisinin varlık gerekçesi şöyle açıklanmıştır:

Düşmanlarımızla tutuştığımız bu harb-i bî-emân eşnâsında ahkâm-ı cihâdîñ müstenid olduğu *ehâdîş-i şerîfe-i nebeviyyeyi* bilmekdeki fevâid-i ‘uzmâ gayr-i münker olduğundan bu bâbda vus‘ ve imkân dâiresinde fazla ehâdîş-i şerîfe cem‘ etmek kaçdıyla bu haftadan i‘tibâren cihâda müte‘allık *âsârîñ Sebîlürreşâd[’]*’a dercini *tensîb* eyliyoruz. Ve minallâh et-tevfîk.¹³⁷

Batılı İslam araştırmacılarının çeşitli sebeplerle hadise ilgi duymaya başladıkları¹³⁸ bu devrede Osmanlı ilim adamları oryantalistik fikirlere kısmen süreli ve matbu yayınların orijinal dillerinde takibiyle, bilhassa da çeviri eserler aracılığıyla muhatap olmaya başlamışlardır. Hiç şüphesiz ki bu karşılaşma, uzunca süre dağınık bir görüntü veren karşıt yazıların zamanla derinleşmiş metinlere dönüşmesi, böylelikle de hadis kavramının ilgili Batı dilleri gibi Türkçeye de yeni bir ifade alanı bulması anlamına gelmekte, mevzu bahis süreçte üretilen bütün metinler Hadis-Oryantalizm bileşkesine tekabül etmektedir. Bu doğrultuda Reinhart Dozy’nin (1820-1883) kaleme aldığı *Het Islamisme* (Haarlem, 1863) adlı kitabın *Târîh-i İslâmiyyet* (Kahire, 1908) başlığıyla hazırlanan çevirisi, oryantalistlerin İslam aleyhindeki iddia, polemik ve eleştirilerini Meşrutiyet’in fikrî atmosferinin de imkân tanınmasıyla toplumun alt katmanlarına varıncaya kadar ulaştıran ilk eserler¹³⁹ arasındaki yerini almıştır. Öyle ki; *Târîh-i İslâmiyyet*, erken oryantalist literatürden bu yana sıkça işlenmiş “ta‘addüd-i zevcât, garâniğ, mucize, gayb bilgisi, cennet hayatı, cihad” vb. polemik başlıklarını¹⁴⁰ Osmanlı ilim çevrelerinde görünür hâle getirmiş ve bu yönüyle Türkçe çalışmaların yazılmasına yol açmıştır.

Türkçe hadis edebiyatında açılan bu yeni hat doğrultusunda Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914) tarafından kaleme alınan *Târîh-i İslâm* (1326-1327) adlı Dozy reddiyesi, oryantalistik iddialarla ilk temastaki nabız durumunu ve Osmanlı aydınının yabancı olduğu bir sahada refleks hâliyle metin üretebilme kapasitesini örneklemektedir. Öncelikle

¹³⁶ Krş. Abdullah Taha İmamoğlu, “I. Dünya Savaşı’na Bibliyografik Bir Katkı: Osmanlı’da Cihad Risaleleri,” 1:167-171.

¹³⁷ Ahmed Naim, “Hadîş-i Şerîf,” 11. Yüklemdaki çoğul kipine bakılırsa; cihad konulu hadislerin çevirisini yapmak, dergi yönetiminin ortak kararı da olabilir.

¹³⁸ Mesela Batılıların *eş-Şaîh* merkezli ilk matbu çalışmalarına dair bir liste için bkz. S. Kemal Sandıkcı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, 145-148.

¹³⁹ İbrahim Hatiboğlu, “Osmanlı Aydınlarınca Dozy’nin Târîh-i İslâmiyyet’ine Yöneltilen Tenkitler,” 212. *Târîh-i İslâmiyyet*’in içeriği ve kaleme aldıkları reddiyelerden hareketle müelliflerin ilmi birikimleri hakkında bkz. Rahile Kızılkaya Yılmaz, “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Aydınlarının Hadis Müktesebatını Târîh-i İslâmiyyet’e Yönelik Kaleme Alınan Reddiyeler Üzerinden Okumak,” 369 vd.

¹⁴⁰ Örneğin bkz. Çap, *Oryantalizm ve Hadis*, 87, 90, 174-176, 187-192, 247.

söylemeliyiz ki; dönemi itibarıyla Filibeli'ninki gibi nitelikli metinlerin sayısı azdır. Ahmed Hilmi, tarih felsefesine bağlı kalarak yazdığını belirttiği *Tārīh-i İslām* ile teorik açıdan tek bir eserin değil; benzer vasıfta üretilebilecek pek çok eserin reddini amaçlamaktadır. Ahmed Hilmi'nin, hadisin de kapsamına girdiği aktarıma dayalı ilim dallarının bilgi kaynaklarını işlerken *hurāfāt* ve *esâtir* maddelerinden sonra "Tārīh ve Rivāyāt-ı Akvām" alt başlığındaki şu kavramsal tanımlamalarına yer vermeyi uygun buluyoruz:

« Rivāyāt-ı Akvām [/] Tradition »a 'an'ane, menkūlāt, nakliyyāt nāmı da virilir. Bunlar akvāmın eben 'an ceddin nakl ve rivāyet itdikleri vukūāt ve hādışātdan 'ibāretidir. Tārīh nokta-i nazarıyla rivāyātın ehemmiyeti büyüktür. Bunuñla berāber rivāyātın hurāfātdan tefrīki de lāzımdır. 'An'ane, ma'nā-yı 'umūmisiyle alınır, bi't-ṭab' esâtir ve hurāfātı ihtivā ider. Lākin biz burada rivāyātı « ğayr-i fennī, ğayr-i mazbūt bir şek[i]lde ecdāddan evlāda intikāl itmiş vekāyi'-i tārīhiyye » ma'nāsına alıyoruz. Bu sebebe mebnī rivāyāt ile hurāfāt arasındaki farkın mechul kalmamasını tavsiye ederiz.¹⁴¹

Yukarıda kaydedilen hususlardan hareketle Batılı yazarlarca İslamiyât hakkında üretilen literatüre tamamen menfi gözle bakıldığı yönünde bir hüküm vermek doğru değildir. Zira Mahmud Es'ad Seydişehir'ye (1856-1917) ait *Şerī'at-i 'İslāmiyye ve Mister Carlyle* (1315) isimli eserin bazı başlıkları gibi oryantalizmi anlamaya çalışan, akademik oryantalizmin önemine dikkat çeken ve bu yönüyle yürütülen faaliyetleri takdirle karşılayan metinler vardır. Yine muasır isimlerden Ahmed Midhat Efendi'nin (1844-1912) oksidentalizm kavramıyla ilgilenip bu doğrultuda fikir yürüten ilk isimlerden olduğu belirlenmiştir.¹⁴²

Hadis çeviri faaliyetlerinin Osmanlı ilmî muhitinde yayıncılık imkânlarının da el vermesiyle yakaladığı ivmenin bir benzerini Batı'da görmekteyiz. Daha ilginç ise; hadislerin oryantalist literatüre aktarılmasında Arapça yerine kimi zaman Türkçe çeviri/telif eserlerin aracılık etmesidir. Örneklendirmek gerekirse; Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall (1774-1856), Almanca bir çeviri çalışması için Molla Abdülbâkî Efendi'nin (ö. 1009/1600) Arapçadan yaptığı *Fezā'ilü'l-Cihād* adlı Türkçe tercümesini esas almıştır. Yine Hammer, uzunca bir makalesini *Ķāmūs Tercümesi*'nden seçtiği 500 rivayetle hazırlamıştır. Hadislerin oryantalizm dünyasında isabetli tetkiklere konu edilebilmesi için epeyce daha çeviri yapılması gerektiğini düşünen Hammer, 2600 civarındaki çevirisiyle bu

¹⁴¹ Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *Tārīh-i İslām*, 1:8, 14.

¹⁴² Çap, *Oryantalizm ve Hadis*, 35, 39, 52-53.

alanın öncü isimleri arasına girmiştir.¹⁴³

Buraya kadarki tespit ve değerlendirmeler bizleri Türkçe hadis edebiyatının bütünüyle konjunktürel bir muhtevaya evrildiği algısına sevk etmemelidir. Zira divan şiirinin klasik kalıpları çerçevesinde o güne kadar bilinen en hacimli manzûm çeviri ve şerh çalışması gariptir ki; yine aynı kesitte, manzûm kırk hadislerin sayısının ciddi derecede düştüğü 19. asırda¹⁴⁴ yazılmıştır. İsmail Sâdık Kemal'in (ö. 1892) *Âşâr-ı Kemâl* (İstanbul 1284/1867-68) içerisinde Arapça bilmeyenlere hadisleri anlatmak ve hadislerin öğretilmesine katkı sağlamak gibi amaçlarla "Biñ Eḥâdiş Şerhi" başlığı altında hazırladığı bölüm (s. 81-190); çevirileri, şerhleri, İslamî ilimlere ve mezhep görüşlerine uzanan ayrıntılı içeriği ile yaklaşık 6 asırlık *hadis-şiir birlikteliğinin*¹⁴⁵ sınırları zorlayan dinî-didaktik örneklerinden sayılabilir.¹⁴⁶

Benzer şekilde şifahi geleneğimizde kendine özgü taraflarıyla vücut bulan *Buhârîhânlık* ve *Şifâhânlık* hatimlerini¹⁴⁷ unutmamak gerekir. Halka açık bu tür icralardan başka Ramazan aylarında padişah ile üst düzey ilmiye ve kalemiye mensuplarının katılımıyla gerçekleşen *huzur dersleri* (1759-1924), bağlam gereği atıfta bulunulan hadislerin Türkçe takrirle yorumlandığı resmî birer okuma meclisi olmaları¹⁴⁸ yönüyle zikre değerdir.

Makalenin derinliğine eğildiği son 2 yüzyıllık süre zarfında Türkçenin gelişimine hizmet edenlerin veyahut ürettikleri metinlerle Türkçe hadis edebiyatını zenginleştiren isimlerin çok çeşitli unvan, meslek ve milliyetlere mensup olmaları şaşırtıcı gibi görünse de bazı araştırmalara ait sonuçlar,¹⁴⁹ bu durumun doğal karşılanması gerektiğini düşündürmektedir. Söz gelimi hayatı boyunca çeşitli diplomatik, bürokratik ve askerî görevlerde bulunmuş Mahmud Muhtar Paşa (1867-1935) örneği üzerinde durulabilir. Müslüman bir isim olarak Mahmud Muhtar Paşa'nın gayr-i müslim toplumlara İslam'ı

¹⁴³ Çap, *Oryantalizm ve Hadis*, 365-369, 376, 380. Hammer'ın hadis ilimleri taksimini içeren ansiklopedik bir çalışmasının Türkçe kaynağı için bkz. 373, 136 dn.

¹⁴⁴ İdris Söylemez, "Manzum Kırk Hadisler," 1391.

¹⁴⁵ Bk. Yüceer, "Buhârî'nin es-Sahîh'ine Dair Türkçe Bin Ehâdiş Şerhi," 92-96.

¹⁴⁶ *Âşâr-ı Kemâl'e* karşılık G. F. Daumer'ın Almanca manzûm hadis çevirileri konumuza eşzamanlı bir başka pencereden daha bakma imkânı sunmaktadır. Krş. Sabri Çap, "Alman Oryantalist Georg Friedrich Daumer'in (1800-1875) Hz. Peygamber Hakkındaki Görüşleri ve Manzum Hadis Tercümesi," 9 vd.

¹⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Celil Altuntaş, "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık," 39-65; Ahmet Yılmaz, "Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhânlık Geleneği," (doktora tezi), 183 vd.

¹⁴⁸ Alparslan Kartal, *II. Meşrutiyet Dönemi Huzur Derslerinde Hadis (Vildan Fâik Efendi'nin Mevâizu'l-Hisân'ı Özelinde)*, 20, 30-32, 52, 61 vd., 160-161.

¹⁴⁹ Geniş bilgi için bk. Filiz Dıgıroğlu, "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslamî Metinleri Kim Üretir?-I," 85-110; Filiz Dıgıroğlu, "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslamî Metinleri Kim Üretir?-II," 1-44.

tanıtmak için Batı dillerinden Almancada yazıp yayımladığı *Die Welt des Islam im Lichte des Koran und Hadith* (Weimar, 1915); böylesi çalışmaların ilklerinden olmasının yanında ahlakî, dinî ve sosyal değerleri yansıtan 220 civarında hadise yer vermesi, bazı rivayetlerin Kitab-ı Mukaddes'e dayandığı iddiasını incelemesi gibi özellikleriyle ön plana çıkmaktadır.¹⁵⁰

Son olarak; Türklerin İslam'ı kabullerinden itibaren hadis rivayetlerinin ve ardından zamanla Hadis ilminin Türkçeyle ifade ediliş serüvenini özetleyerek ilim diline uzanan yolun temel parametrelerine değinmeye çalıştığımız mevcut tabloda hususen son birkaç yüzyılda ulus devlet ve anadil eğilimlerinin de nispeten etkili olduğu;¹⁵¹ dahası hutbelerin Türkçe îrâdı¹⁵² ve Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilmesi¹⁵³ yönündeki çağdaş fikirlerin, konu bütünlüğünü doğru kavrayıp değerlendirmemize dolaylı katkılar vereceği söylenebilir.

Diğer taraftan, makale boyunca Türkçe yazdığına değinilen müelliflerin veya eserlerinin İslam ve Batı dünyasında ne düzeyde tanındıkları sorusuna müspet cevap vermek güç görünmektedir. Esasen Tataristan örneğinde olduğu gibi "Türkçe yazmanın" örneğin Arap âleminde tanınmayı engellemesi¹⁵⁴ gibi istenmeyen genel bir durumla karşılaşmaktayız.

Değerlendirme ve Sonuç

Türklerin İslam dinine girmelerinin sosyal, kültürel, sanatsal tezahürlerinin yanı sıra dilsel ve bilimsel yansımaları olmuştur. *Kutadgu Bilig'*deki şiirsel çevirilerden *Mecelle* kanun maddelerine, atasözü/vecize varlığından hadis yorumculuğuna uzanan genişlikte hadis kavramının bütün alt unsurlarıyla Türkçe ifade edilip zamanla ayrı bir literatür sahasına dönüşmesi; yüzyılları bulan ilmî-lugavî etkileşimler sonucunda gerçekleşmiştir.

Alan içi ve alan dışı okumaların ardından araştırma için belirlenen tarihî kesit itibarıyla hadisin Türkçe anlatımına doğrudan veri sağlayabilecek 7 metin türüyle karşılaşılmıştır:

1. Ahlak, tasavvuf ve vaaz muhtevalı metinler. Erken ve orta devirlerde hadis kültürünün topluma yerleşip hayata geçmesinde belki de en fazla pay sahibi olan metin türüdür.

¹⁵⁰ Sabri Çap, "Mahmut Muhtar Paşa'nın (1867-1935) Kur'an ve Hadisle İlgili İki Eseri Üzerine," 186-187, 194-195, 206, 214, 217.

¹⁵¹ Bu çerçevede bazı tespitler için bkz. Hüseyin Hansu, "Babanzâde Ahmet Naim (1972-1934) ve Sırât-ı Müstakim Mecmuasındaki Hadis Tercümeleri," 1: 112-115.

¹⁵² Konuya ilişkin kronolojik bazı tespitler için bkz. Emre Gül, "İlk Türkçe Hutbeler," 131-139.

¹⁵³ Mevzu bahis dönemde Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi yönündeki makul taleplerin gittikçe ideolojik bir araca dönüşüp çok uluslu "Türkçe Kur'an" tartışmalarına yol açması hakkında bkz. M. Suat Mertoğlu, "Türkçe Kur'an Tartışmaları ve Mısır'a Yansıması," 863 vd.

¹⁵⁴ Erul, "Tataristan'da Hadis Mirası," 291.

2. Derleme metinler. Sayılı veyahut konulu bütün hadis seçkileri bu grupta toplanabilir. Türkçe hadis edebiyatının erken ve geç örneklerinin önemli bir kısmı bu türe aittir diyebiliriz. Özellikle manzûm erbaûnlar, Türkçeyi estetik yolla işlemek noktasında hususiyet kazanmıştır.

3. Fıkıh ağırlıklı metinler.

4. Dil ağırlıklı metinler. 3. ve 4. gruptaki metinlerin devletin istihdam politikaları çerçevesinde medrese müfredatlarıyla uyumluluk arz ettiği söylenebilir. *Burhānu'l-Muttaqîn*, her iki türün özelliklerini bünyesinde ustaca toplayan hacimli bir örnektir.

5. İhtisas metinleri. Usul, rical gibi saha içi alt başlıklarda yazılan teknik metinlerdir. Bilhassa erken ve orta döneme ait metinlerin taranmasıyla günümüzde unutulmuş bazı Türkçe kullanımlara ulaşabilir; böylelikle de terimler sözlüğü çalışmalarımızı güncelleyebiliriz.

6. Aktüel yorum metinleri. Bilimsel aydınlanma ve modernleşme süreçlerinin de bir yansıması olarak güncel hadis yorumculuğuna tekabül ederler. Dergi yazılarını bu gruba ekleyebiliriz. Hadis yorumculuğu vesilesiyle literatürün konu, kavram ve kelime zenginliğini genişletmesi bakımından kayda değer yazılardır. Bu gruptaki metinlerin ortaya çıkmasıyla (a) hadisin taşıdığı mesajın geniş kitlelere başarıyla ulaştırılmasında 1. gruba alternatif bir yol elde edildiği; (b) keza 2. grup metin yazımının nispeten azaldığı tahmin edilmektedir.

7. Oryantalizm eksenli metinler. Oryantalizmi tanıyıp anlamaya dönük çalışmaların yanı sıra karşıt metinler içermektedir. En geç oluşan, emekleme aşamasını yaşayan ve asıl gelişimini Cumhuriyetli yıllarda yakalayacak metin türüdür.

Türkçe Hadis ilim dilinin keşfi maksadıyla yapılacak araştırmaların satır arası okumalara ihtiyaç duyduğu kanaatine varılmıştır. Hazırladığı eserleriyle Türkçe yazı dilinin gelişiminde öncü katkıları bulunan Ahmed Cevdet Paşa'nın makalemizde alıntılaradığımız "Bir İfâde" başlıklı mektubunda hazifli senedlerdeki edâ sîgalarının Türkçeye doğru çevirisi için hikâye (-di, -dı) değil de rivayet kipinin (-miş, -mı) kullanılması gerektiği yönünde henüz bir medrese talebesi iken, dil tartışmalarının iyice alevlenmediği 1830 ilâ 1840'lı yıllarda yaptığı tespiti bile dönemin örtük potansiyeline ışık tutmakta ve ilim dili meselesinin derinleştirilmeye ne derece elverişli olduğunu göstermektedir.

Bu makale, konumuz bağlamında bütün metin türlerinin belirlendiği ve böylece adlandırılması gerektiği yönünde bir iddiaya sahip değildir. Ancak makale vesilesiyle elde edilen farkındalıkla metin türleri üzerine gidilip her birinin kendi hususiyetlerinin belirlenmesi uygun görünmektedir. Genel

nitelikli bu makaleye karşılık; Hadis'in tarihî ilim dilinin keşfine bütünüyle odaklanabilmek için şahıs, eser, coğrafya, lehçe gibi ölçekler kullanılarak Türkçe literatür çok sayıda araştırmaya konu edilmelidir. Benzer şekilde sadece bir hadisin zaman, mekân ve lehçeler arası çevirisi, yorumu, bir eserdeki terimlerin tespiti gibi incelemeler yapılabilir. Makalenin hazırlığı sırasında yaptığımız yan okumalar, Latince başta olmak üzere Batı dillerinde üretilen metinlerin de burada değinilen çerçevede yeni çalışmalara ihtiyaç duyduğunu düşündürmüştür. Dahası hadisin Türkçe bir literatür ve ifade alanına dönüşme süreci ile yine aynı kavramın Latince'den Avrupa'nın önde gelen ulus dillerine intikali arasında ana etkenler açısından bazı benzerlikler bulunduğu fark edilmiştir.

Hadisin Türkçeyle ifadesi yolculuğunda; (1) sözcük düzeyinde ilk yüzyılların ağırlıklı Türkçe kullanımının zamanla Arapçaya kaydığı anlaşılmaktadır. (2) Terim düzeyindeki kullanımların çoğunlukla Arapçadan alındığı; eser adlarının Arapça, Farsça veya Türkçe olabildiği belirlenmiştir. (3) Yorum düzeyinde özellikle son 2 yüzyılda metin türlerinin artmasıyla konu, bağlam ve kelime zenginliği yaşanmış; muhtevadaki Arapça, Farsça kelime yoğunluğuna Batı dillerinden alınan yenileri eklenmeye başlamıştır diyebiliriz.

Araştırma neticesinde Türkçenin gelişim evreleri ve bilim dili olma yolunda attığı adımlar ile hadisin Türkçe bir ifade ve yazın alanına dönüşmesi olgusu arasında bazı paralellikler gözlemlenmiştir. Sözelimi hacimli hadis kitaplarının matbaada basımı, tahrir ihtiyacını doğurmuş ve bir müddet sonra bazı indeks ve miftâh çalışmaları hazırlanmıştır. Edisyon kritik ve metin tashihi uygulamaları da bu kapsamda ele alınabilir. Keza son yüzyıldaki alan içi telif ve çeviri faaliyetleri ile ders kitabı hazırlama çalışmalarının, eşzamanlı ulusal bilinç ve kimlik inşası çabalarından bütünüyle ayırmak mümkün görünmemektedir. Son birkaç asırdaki fikrî hareketliliğin Türkçe hadis edebiyatına tür, konu ve eser sayısı bakımından olumlu yansıdığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ilgili literatürün bu zaviyeden satır arası okumalara tâbi tutulması uygun görünmektedir.

Bu makale vesilesiyle Türkçe yazılmış eski hadis metinlerinin yayımlanması kadar istifadeye sunulacak çalışmaların artık tarihî ilim dili zaviyesinden de incelenmesinin isabetli olacağı kanaatine ulaşılmıştır. Hazırlanacak metinlerin arşivlenmesi, erişime açılması ve taranması yoluyla (1) bazı yorum sorunlarının yeni bilgi edinimiyle aşılması, (2) ıstılahî kullanımların takip edilerek "hadîs keltür-" gibi unutulmuş/değişmiş/yeni terimsel ifadelerle karşılaştırılması, (3) manzûm veya mensûr erba'ünler başta olmak üzere Türkçe yazının gelişmesinde oldukça katkı sağlamış hadis seçkileri sayesinde güncelliğini hâlen koruyan çeviriler problemine bir

dereceye kadar çözüm sunulması gibi kazanımlar imkân dâhilindedir. Teklif edilen arşivin, Türkçe hadis edebiyatının henüz bâkir kaldığı erken devirler için tefsir, fıkıh, dil ve edebiyat gibi yan alanlarla beslenmesi de yine büyük bir gerekliliktir.

Netice itibarıyla diyebiliriz ki; Türkçe yazmak, İslam ve Batı dünyasında bir “tanınmama sebebi” olmamalıdır. Zâhid Kevseri (1879-1952), Mustafa Sabri Efendi (1869-1954), M. Fuat Sezgin (1924-2018) gibi isimlerin hayat hikâyeleri, yetkinlikleri, mesaipleri ve eserleri bu gözle tekrar ele alınabilir. Elbette ki bütün çalışmalar Türkçe hazırlansın denilmemektedir. Yabancı dildeki yayınları takip etme, yabancı dillerde yayın yapma maddelerini ıskalamadan ama ifade bakımından en verimli olabileceğimiz anadilimizde nitelikli eserler üreterek Türkçe hadis edebiyatının geliştirilmesi en uygun yol olarak gözükmektedir.

Yazma eyleminin dinamik bir süreç olduğu farkındalığı ile tarihî bir metnin dili ve o metnin üretildiği bağlamla irtibata geçmenin, ürettiğimiz çalışmaların ilim dünyasında daha fazla revaç bulmasına ve genel okur kitlesine daha fazla hitap etmesine katkılar sağlayacağını düşünmekteyiz. Dolayısıyla değinilen teşebbüslerle ulaşılabilecek kazanımları, salt bir arşivcilik başarısına indirgemek isabetli değildir. Tarihî ilim diliyle temas kurabilmenin yolunun kadim metinlerden geçtiği şuur ve idraki ile oradan devşirdiğimiz dil inceliklerini kendi yazın tecrübemizle harmanlayıp daha estetik çalışmalara imza atmanın kapıları bizlere daima açıktır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

YZ Kullanım Beyanı / Declaration of AI use:

Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zeka destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir. / The author declared that no AI-assisted technologies were used in the creation of this article.

KAYNAKÇA

- Abdünnâfi İffet Efendi. *el-Eşeru'l-Mu'teber fî Tercüme-i Nuḥbetü'l-Fiker*. 1. baskı. Ma'mûratulazîz: Ma'mûratulazîz Vilayeti Matbaası, 1301.
- Ahatlı, Erdiñ. *Kültürümüzde Hadis*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2020.
- Aḥmed b. Ḥanbel. *el-Musned*. Nşr. 'Abdullâh b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî. Tah. Şu'ayb el-Arnaûṭ. 45 c. 1. baskı. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1421/2001.

- Ahmed Cevdet. "Bir İfade." *Uşul-i Hadis*, mlf. Mahmud Es'ad b. Emin Seydişehrî, içinde 3-8. 2. baskı. İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1316.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Belâgat-ı Osmâniyye*. Haz. Turgut Karabey ve Mehmet Atalay. 1. baskı. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.
- Ahmed Midhat Efendi. "Takriz." *Üss-i Lisân-ı Türkî*, mlf. Mehmed Sâdık, içinde 17-22. 2. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022.
- Ahmed Naim. "Hadis-i Şerîf." *Sebülürreşâd* 13/314 (Muharrem 1333), 11.
- Akbaş, Mustafa Yasin. "Meşâbiḥu's-Sunne Şerh Literatürü." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 63:1 (2022): 33-80. <https://doi.org/10.33227/auifd.978373>.
- Aksan, Doğan. *Türkçenin Sözvarlığı: Türk Dilinin Sözcükbilimiyle İlgili Gözlemler, Saptamalar*. 3. baskı. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2021.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitimi Tarihi: M.Ö. 1000 - M.S. 2015*. 28. baskı. Ankara: Pegem Akademi, 2015.
- Albayrak, Ali. "Mehmet Zihni Efendi Örneğinde Sahîh-i Buhârî Baskılarının Tashihi." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2018): 45-78. <https://doi.org/10.15370/maruifd.452185>
- Algül, Hüseyin. "el-Mevâhibü'l-Ledünniyye." *DİA*, 29:421.
- Ali Seydi. *Defter-i Galatât - Dil Yanlısı Sözcükler Defteri*. Haz. Rabia Şenay Şişman. 1. baskı. İstanbul: DBY Yayınları, 2019.
- Ali Seydi. *Lisân-ı Osmânîde Müstamel Lügât-ı Ecnebiyye*. Haz. Recep Toparlı. 1. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.
- Altuntaş, Mustafa Celil. "Concordance (el-Mu'cemu'l-müfehres) Öncesi Osmanlı Dönemi Hadis Fihristleri." *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: XIX. Yüzyıl*, Ed. Ahmet Hamdi Furat, içinde 289-310. 1. baskı. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Altuntaş, Mustafa Celil. "Osmanlı Döneminde Hadis İlimi." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2018.
- Altuntaş, Mustafa Celil. "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık." *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8:1 (2010): 33-67.
- Altuntaş, Mustafa Celil. "Süyûtî'nin el-Câmi'u's-Sağîr'inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri." *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, Ed. Hidayet Aydar ve Ali Fikri Yavuz, içinde 341-365. 1. baskı. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Ata, Aysu. "Dizin-Sözlük." *Nehcü'l-Ferâdis - Uştmaḥlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, mlf. Mahmut b. Ali, içinde 2: I-538. 1. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Atmaca, Veli. "Tıbb-ı Nebvî Edebiyatının Doğuşu Ve Gelişmesi (Bibliyoğrafya Denemesi)." *Hikmet Yurdu* 6:11 (2013): 39-74.
- Ayaz, Kadir. "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi." *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015): 63-102.
- Aytaç, Bedrettin. *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler*. 1. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.
- Azizova, Elnure. *H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*. 2. baskı. Ankara: İSAM Yayınları, 2018.
- Balcı, Sezai. *Bâbîâlî Tercüme Odası*. 2. baskı. İstanbul: Libra Kitap, 2018.

- Banarlı, Nihat Sâmî. *Türkçenin Sırları*. 62. baskı. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2021.
- Başaran, Selman. *Hadislerin Türk Atasözlerine Tesiri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Bergamalı Kadri. *Müeyyiretü'l-Ulûm (Giriş-Metin-Sözlük-Terimler Dizini-Tıpkıbasım)*. Haz. Esra Karabacak. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- Bilgin, Recep. "Kutadgu Bilig'de Hadis Motifleri." *Dinî ve Eğitsel Açından Kutadgu Bilig*, Ed. Rıdvan Demir ve Ramazan Diler, içinde 1-23. 1. baskı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023.
- Caferoğlu, Ahmet. *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.
- Çap, Sabri. "Alman Oryantalist Georg Friedrich Daumer'in (1800-1875) Hz. Peygamber Hakkındaki Görüşleri ve Manzum Hadis Tercümesi." *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 14 (Haziran 2022): 1-42. <https://doi.org/10.47502/mizan.1069739>.
- Çap, Sabri. *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis*. 2. baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2021.
- Çap, Sabri. "Mahmut Muhtar Paşa'nın (1867-1935) Kur'an ve Hadisle İlgili İki Eseri Üzerine." *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16:2 (2016): 185-219.
- Çelik, Ali. *Halkın Hadis Bilgisi ve Bilgi Kaynakları (Ahmediyye Örneği)*. 1. baskı. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Çelik, Murat. *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri (1450-1600)*. 2. baskı. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Çelikan, Serkan. *Mecelle'nin Küllî Kaidelerinin Hadislerdeki Dayanakları*. 1. baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Demir, Mustafa. *20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye'de Hadis Tartışmaları*. Konya: Aybil Yayınevi, 2017.
- Demir, Mustafa. "Türkçe Hadis Bilim Dili: Literatür Değerlendirmesi." *HADITH* 13 (Aralık 2024): 41-80. <https://doi.org/10.61218/hadith.1550758>.
- Demirci, Selim. *İslamcı Dergilerde Hadis Tartışmaları: Meseleler, Dönemler ve İsimler*. Ed. Büşra Bulut ve Lütfi Sunar. 1. baskı. İstanbul: İLEM Yayınları, 2022.
- Dıgıroğlu, Filiz. "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-I." *History Studies* 9:1 (Mart 2017): 85-110. <https://doi.org/10.9737/hist.2017.514>
- Dıgıroğlu, Filiz. "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-II." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2018): 1-44. <https://doi.org/10.15370/maruifd.452184>
- Dilâçar, A. *Kutadgu Bilig İncelemesi*. 5. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Dönmez, Mustafa. "Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin et-Tıbbu'n-Nebevî İsimli Eserinin Tahkiki." Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2005.
- Eckmann, János. "Çeviri Yazı." *Nehcü'l-Ferâdis - Uştmahtarların Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*. Nşr. Semih Tezcan ve Hamza Zulfikar, mlf. Mahmut b. Ali, içinde 1:IX-312. 1. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. 21. baskı. Ankara: Akçağ Yayınları, 2020.
- Eren, Hasan. *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Haz. Şükrü Halûk Akalın. 1. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- Erul, Bünyamin. "Kazan-Tataristan Kütüphanelerindeki Hadise Dair Elyazmaları Üzerine." *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4:2 (2006): 107-125.

- Erul, Bünyamin. "Tatar Alimlerinden Rızaeddin B. Fahreddin (1859-1936) ve Hadisçiliği." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/2 (2005): 55-105.
- Erul, Bünyamin. "Tataristan'da Hadis Mirası." *Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, içinde 273-291. İstanbul: IRCICA, 2008.
- Fazlıoğlu, İhsan. *Akıllı Türk Makul Tarih: İnsan - Tarih Yazıları*. Ed. Mehmet Arıkan. 2. baskı. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi." *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları Dergisi* 3 (Mart 2003): 151-184.
- Fuzûlî. *Molla Câmî'nin Kırk Hadis Tercümesi*. Nşr. Kemâl Edîb Kürkçüoğlu. 1. baskı. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020.
- Göktaş, Recep Gürkan. "Yazıcıoğlu'nun Muhammediyye'si Hakkında Bir Osmanlı Fetvası." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:1 (2017): 205-212. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001466
- Gül, Emre. "İlk Türkçe Hutbeler." *Hutbe Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, içinde 131-139. 1. baskı. İstanbul: Kitabevi, 2017.
- Gül, Recep Emin. "Babanzâde Ahmed Naîm'in Sebîlurreşâd Dergisindeki Hadis Yorumculuğu." *Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm*, Ed. İbrahim Özçoşar, Ali Karakaş, Fikret Özçelik ve Üsâme Bozkurt, içinde 45-63. 1. baskı. İstanbul: Divan Kitap, 2022.
- Gül, Recep Emin. *Coğrafya, Kültür ve Hadis Rivayeti -Sahabe Dönemi-*. Ed. Rabia Zahide Temiz. 1. baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Gürler, Kadir. "Türk Modernleşme Sürecinde Hadis İlminin Genel Durumu." *İslâmî İlimler Dergisi* 2:2 (Güz 2007): 105-122.
- Hacıoğlu, Nejla. "Osmanlı Döneminde Neşredilmiş Türkçe Hadis Eserleri Üzerine." *Hadis Tetkikleri Dergisi* 14:1 (2016): 99-115.
- Hansu, Hüseyin. "Babanzâde Ahmet Naim (1972-1934) ve Sırât-ı Müstakîm Mecmuasındaki Hadis Tercümeleri." *İslam'ı Uyandırmak: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, Ed. Lütfi Sunar, içinde 1: 104-120. 4 c. 1. baskı. [İstanbul]: İLEM Yayınları, 2018.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Târîh-i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler." *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999): 197-213.
- Hersekli Mehmed Kâmil. *Me'tâlî'ü'n-Nucûm*. 2 c. Dersâ'adet: Maḥmûd Bey Maṭba'ası, 1307.İbn Haldun. *Mukaddime*. Haz. Süleyman Uludağ. 2 c. 9. baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- İmamoğlu, Abdullah Taha. "I. Dünya Savaşı'na Bibliyografik Bir Katkı: Osmanlı'da Cihad Risaleleri." *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi: 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası 6-8 Kasım 2014 Bildiriler*, Ed. Halil Çetin ve Lokman Erdemir, içinde 1:151-179. 2 c. Çanakkale: Çanakkale Valiliği Yayınları, 2015.
- İshâk b. Murâd, Geredeli. *Edviye-i Müfredde (Metin - Sözlük)*. Haz. Mustafa Canpolat ve Zafer Önler. 2. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Kaplan, Mehmet. *Şiir Tahlilleri 1 - Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*. 2 c. 41. baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- Kara, İsmail. *Bir Felsefe Dili Kurmak Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*. 3. baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.

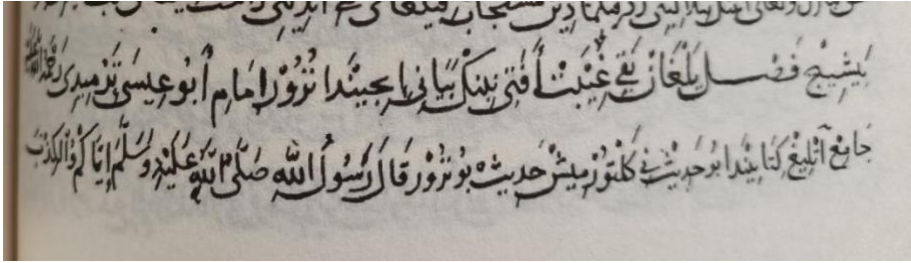
- Kara, İsmail. "İslâm Düşüncesinde Paradigma Değişimi: Hem Batılılaşım Hem de Müslüman Kalalım." *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. 1:235-264. 5. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Kara, Mehmet. "Kutadgu Bilig'de Kur'an ve Hadisin Tesiri." *Türk Dünyası Araştırmaları* 72 (Haziran 1991): 49-85.
- Karacabey, Salih. "Osmanlı Medreselerinin Son Döneminde Hadis Öğretimi." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8:1 (1999): 149-169.
- Karahan, Abdülkadir. *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadîs - Toplama, Tercüme ve Şerhleri*. 2. baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Karal, Enver Ziya. "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)". *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, içinde 7-96. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978.
- Karauguz, Ahmet Melih. *Profilinde Stalk İzi Var - Yeni Medya Yazıları*. 1. baskı. İstanbul: Manolya Yayınları, 2018.
- Kartal, Alparslan. *II. Meşrutiyet Dönemi Huzur Derslerinde Hadis (Vildan Fâik Efendi'nin Mevâizu'l-Hisân'ı Özelinde)*. 2. baskı. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.
- Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu. 4. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- Kazan, Ramazan. *İbn Dureyd'in "el-Muctenâ" Adlı Eserindeki Hz. Peygamber'in Vecizeleri ve Edebî Özellikleri*. 3. baskı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013.
- Kırbaşoğlu, Mehmet Hayri. *Sünneti Çağa Taşımak -Sünnet ve Hadisi Anlama ve Yorumlamada Yöntem-*. 1. baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Kırımsoy Kucur, Deniz. "Bilim Dili ve Oluşumu (Almanca ve Türkçe Özelinde.)" Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1999.
- Kızılkaya Yılmaz, Rahile. "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Aydınlarının Hadis Müktesebatını Târîh-i İslâmiyyet'e Yönelik Kaleme Alınan Reddiyeler Üzerinden Okumak." *Osmanlı'da İlm-i Hadis*, Ed. Zekeriya Güler, Bekir Kuzudişli ve Mustafa Celil Altuntaş, içinde 367-383. 1. baskı. İstanbul: İSAR Yayınları, 2020.
- Kırış, Şemsettin. "Hz. Peygamber'in Tatbikatında Bulunan 'Dindarlık Esaslı Sosyalleşme' Üzerine Bir İnceleme." *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 16:4 (2021): 511-525.
- Koçyiğit, Tahsin. *Hz. Peygamber'in Gündelik Hayatı "Hurma Deri Deve" -Medine Dönemine Dair Bir Mikro Tarihçilik Denemesi-*. 1. baskı. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016.
- Kormuşin, Igor Valentinoviç. *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları - Metinler ve İncelemeler*. Çev. Rysbek Alimov. 1. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Levend, Agâh Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. 5. baskı. Ankara: Dil Derneği Yayınları, 2023.
- Macit, Yunus. *Osmanlı İmparatorluğu Gerileme Döneminde Hadis Çalışmaları (1699-1876)*. 1. baskı. Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2006.
- Martı, Huriye. *Birgivi Mehmed Efendi: Hayatı, Fikir Dünyası ve Hadisçiliği*. 1. baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Mehmed b. Pîr Ali Birgivi - Mehmed b. Mustafa el-Akkirmânî, *Burhânu'l-Muttağîn Terceme-i Hadîs-i Erba'ın*. Çev. Mustafa Cem'i. 2 c. İstanbul: Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, 1290.
- Mehmed Ârif. *Biñ Bir Hadîs-i Şerîf Şerhi*. 2. baskı. Kâhira: Ceride Matbaası, 1325.
- Mehmed Sâdık. *Üss-i Lisân-ı Türkî*. Haz. Recep Toparlı ve Ali İlgin. 2. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022.

- Mehmet Rifat, Manastırlı. *Mükemmel Osmanlı Sarfı*. Haz. Ferhat Tamkoç. 1. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Mertoğlu, M. Suat. "Türkçe Kur'an Tartışmaları ve Mısır'a Yansıması." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 19:38 (2021): 861-912.
- Muallim Naci. *Istılâhât-ı Edebiyye*. Haz. M. A. Yekta Saraç. 1. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsü'l-Basîf fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhîr - Kâmûsü'l-Muhîr Tercümesi*. Ed. Mustafa Koç. Haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi. 6 c. 1. baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. 42. baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Okiç, M. Tayyib. "Hadîste Tercüman." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (1966): 27-52.
- Öksüz, Yusuf Ziya. *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*. 3. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Özağşar, Mehmet Emin. *Hadis ve Kültür Yazıları*. 2. baskı. Ankara: Otto, 2015.
- Özdemir, Mustafa. *Anadolu Toplumsallığında Dinî Metin ve İrfan Görüngüleri - Bir Sosyal Gerçeklik Okuma Denemesi*. 1. baskı. Konya: Çimke Yayınevi, 2022.
- Özkan, Mustafa. "Tarihî Perspektiften Bilim Dili Olarak Türkçe." *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 33:33 (2005): 141-158.
- Özşenel, Mehmet. "Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11:21 (2013): 457-484.
- Öztoprak, Nihat. *Klâsik Türk Edebiyatı'nda Manzum Yüz Hadîsler*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1993.
- Öztürk, Kadir. *Anadolu Kültürünün Dinî Temelleri - Sünnetin Türk-İslam Kültürü Üzerindeki Etkileri*. 1. baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.
- Özvar, Erol. "Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği." *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, Ed. Hidayet Aydar ve Ali Fikri Yavuz, içinde 19-44. 1. baskı. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Palabıyık, Abdülkadir. "Hadis Açısından İlk Devir İslâmî Türk Edebiyatı Eserleri Üzerinde Bir İnceleme (Başlangıçtan XIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar)." Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1991.
- Palabıyık, Abdülkadir. "Hadisleri Açısından Atabetü'l-Hakâyık Üzerine Bir İnceleme." *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999): 125-146.
- Porzig, Walter. *Dil Denen Mucize: Dil Biliminin Araştırma Konuları, Yöntemleri ve Ulaştığı Sonuçlar*. Çev. Vural Ülkü. 4. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- Redhouse, James W. *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniyye*. Haz. Recep Toparlı, Betül Eyövgü Yılmaz ve Yaşar Yılmaz. 1. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Sandıkçı, S. Kemal. *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Seyhan, Ahmet Emin. *Hadislerde Kıyâmet Alâmetleri (Envârü'l-Âşikîn Örneğinde)*. 1. baskı. Isparta: Tuğra Ofset, 2006.
- Sezgin, Fatin. *Türkçede Batı Kaynaklı Kelimelerin Yoğunluğu: Yabancılaşan Türkçe*. 2. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Sofuoğlu, M. Cemal. "Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'teki İzleri." *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989): 127-180.

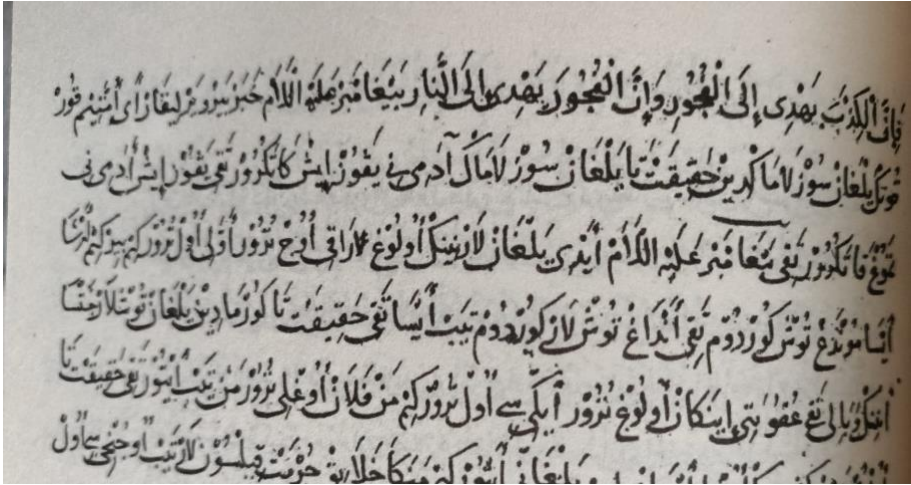
- Söylemez, İdris. "Türk-İslam Edebiyatında Manzum Kırk Hadisler (İnceleme-Metin)." Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 2017.
- Süleyman Hüsnü Paşa. *İlm-i Sarf-ı Türkî (Türkçe Yapı Bilgisi)*. Haz. Recep Toparlı ve Dilek Yücel. 2. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Faḍl Celāluddīn 'Abdurrahmān b. Ebī Bekr. *el-Cāmi'u's-Şağīr*. 2. baskı. Beyrūt: Dāru'l-Kutubī'l- 'İlmiyye, 1425/2004.
- Şehbenderzāde Ahmed Hilmi. *Tārīḥ-i İslām*. Nşr. Huseyin Husnî. 2 c. 1. baskı. Kuştañtīniyye: Hikmet Matbaası, 1326-1327.
- Şenburç, Muhammed Masum. "Cumhuriyet Türkiye'sinde Türkçe Telif Edilmiş Hadis Usûlü Eserleri." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013): 89-111.
- Şemseddin Sâmî. *Kāmûs-ı Türkî* tıpkıbasım. Nşr. Ahmed Cevdet. Dersa'adet: İkdām Matbaası, 1317.
- Şirin, Hatice. *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. 2. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- Şişman, Adnan. *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Tâhir Ken'ân. *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*. Haz. Leyla Karahan ve Ülkü Görsoy. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Beş Şehir*. 56. baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.
- Timurtaş, Faruk Kadri. "Şemseddin Sâmî ve Kāmûs-ı Türkî." *Kāmûs-ı Türkî*, mlf. Şemseddin Sâmî, içinde 5-16. 10. baskı. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001.
- et-Tirmizî, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ. *es-Sünen*. Nşr. Beşşâr 'Avvād Ma'rûf. 6 c. Beyrūt: Dāru'l-Ğarbi'l-İslāmî, 1998.
- Toprak, Mehmet Sait. "Ali b. Osman Siracüddin el-Üşî'nin Hadisçiliği ve Hadis Bilimindeki Yeri." *Uluslararası Ali b. Osman el-Üşî Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Ferhat Gökçe, içinde 491-518. Bışkek: Türkiye Diyanet Vakfı Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Toprak, Mehmet Sait. "Hadîste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşî'nin Nisâb'ül-Ahbâr'ı." Doktora Tezi, Dokuz Eylöl Üniversitesi, İzmir, 2005.
- Tuğlu, Nuri. *Türk Kültüründe Hadis*. 2. baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Tuna, Osman Nedim. *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*. 3. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Ed. Rûken Kızılar. 3. baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü (İslam Medeniyetinde Tercüme ve Tesirleri)*. Ed. Rûken Kızılar. 2. baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Yâkût el-Ĥamevî, Ebû 'Abdillâh. *Mu'cemu'l-Buldân*. 7 c. 2. baskı. Beyrūt: Dāru Şâdır, 1995.
- Yardım, Ali. *Hadis Kıvılcımları: Şihâbü'l-Ahbâr Tercümesi*. 3. baskı. İstanbul: Damla Yayınevi, 2016.
- Yeşil, Mahmut. *Vaaz Edebiyatında Hadisler*. 2. baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Yıldırım, Ahmet. *Hoca Ahmed Yesevî'nin Hadis Kültürü*. 1. baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

- Yıldız, Fahreddin. "İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11:21 (2013): 407-455.
- Yılmaz, Ahmet. "Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhânlık Geleneği." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2015.
- Yüceer, Mustafa. "Hadis Şerh Geleneğinde Manzûmeler: Buhârî'nin es-Sahîh'ine Dair Türkçe Bin Ehâdîs Şerhi." *Diyanet İlmî Dergi* 60:1 (2024): 77-102. <https://doi.org/10.61304/did.1376365>
- Yüceer, Mustafa. "Kullandığı Rivayetler ve Kaynakları Açısından Kerderli Mahmud'un Nehcû'l-Ferâdîs Adlı Eseri." *Orta Asya'dan Anadolu'ya İlimin Yolculuğu*, Ed. Yakup Koçyiğit ve Aitmat Kariev, içinde 333-348. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Yüceer, Mustafa. "Metinlerarasılık Perspektifinde Anlam Değişimi: Hadislerin Şiirde İktibası." *6. Uluslararası İnsan, Toplum ve Sürdürülebilir Kalkınma Araştırmaları Sempozyumu Tam Metinler Kitabı*, içinde 11:2730-2743. Rize: Recent Academic Studies, 2023.
- Yüceer, Mustafa. *Osmanlı Manzum Hadis Edebiyatı*. 1. baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Ahmet Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi (Kavâ'id) Kitapları (İnceleme - Metinler - Terimler Dizini - Tıpkıbasımlar). Haz. Nevzat Özkan. 1. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin) Tıpkıbasım. Haz. Aysu Ata. 3. baskı. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Orhon Yazıtları (Tıpkıbasım). Haz. Talat Tekin. 6. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- Satırlı Tercümeli Fıkıh Kitabı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Haz. Yakup Karasoy. 1. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- "Sultan Fatih'in Şahsî Kitaplığı" Yazma Eserler Sergisi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Şemseddin Sami ve Nev-Usûl Sarf-ı Türkî. Haz. Furkan Hamit. 2. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.

EKLER

Fotoğraf 1. *Nehcü'l-Ferādīs*, Yenicami Nūshasī, s. 380.

Fotoğraf 2. *Nehcü'l-Ferādīs*, Yenicami Nūshasī, s. 381.